

Муҳаммадали Маҳмудов

Қаҳқаҳанинг қудрати

(Махмур сатиреси ҳақида рисола)

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН НАШРИЕТИ

83. ЗЎз
М 37

Муҳаррирлар
Нурали ҚОБУЛ
ва
Аъзам ЎКТАМ

Маҳмудов М.

**Ҳаҳқаҳанинг қудрати: (Махмур сатираси ҳақида
рисола). — Т.: Чўлпон, 1995. — 128 б.**

Кутубнинг аҳамияти ҳақида кўп гапирилган. У ҳақидаги салбий фикрлар ҳам талайгина. Лекин у маълум мақсадга йўналтирилганда кучли бир қуролга айланади. Шoir Махмур асарларида ана шу қудратни ҳис этиш мумкин. Адабиётшунос олим Муҳаммадали Маҳмудовнинг мазкур рисоласи ўқувчида қизиқиш уйғотади.

83. ЗЎз

М 4702620204—91
360(04,—95) — 947

© М. Маҳмудов, 1995 й.

МАХМУР ШЕЪРИЯТИДАН

ДАР СИФАТИ ҚИШЛОҚИ ҲАПАЛАК КИ БА МАҲДУМ МАХМУР ТААЛЛУҚ ЕФТА

*(Махмур маҳдум алоқадор бўлган Ҳапалак қишлоғининг
сифатида)*

Эй жаҳондори зафар кавкабаи даври фалак,
Гўш қил қиссан қишлоқи хароби Ҳапалак.

Турфа қишлоқи ғазаб карда ки паррандалари,
Товуқи игначи-ю, ўрдагу гози капалак.

Вору йўқ уйларини бунда баён гар қилсам,
Бир катак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак.

Дема уй, балки заминқандир, агар кирса киши,
Ҳар тараф бетига ургайлар анинг кўршапалак.

Халқини кўрсанг агар ўласи-ю, қоқу-хароб,
Очликдан эгилиб қомати мисли камалак.

Ажиринг томирини ўгурида майда туюб,
Қайсатиб кунда ичар, отини дерлар сумалак.

Гар тоҳорат қиса сув тополмай ночор,
Бетини қум била юб (кўзи) га сургай гувалак...

Ҳазрати хондин тилла пулисини талаб қилгани:

Эй фалак қадрини адолат шийаму мулки малак,
Марҳамат чоғида раҳм айла ба ҳоли Ҳапалак.

Кеча гўё эшитиб шуҳрати тилла пулнини,
Ҳапалак кўрқусидан учди мисоли капалак.

Ҳимматинг йўлида бир тепа каромат қилгин,
Капалак боз қўниб жойига бўлгай Ҳапалак.

ТАЪРИФИ ВИЛОЯТИ ҚУРАМА ВА АЗ ДАВОНИ КАНДИР ГУЗАШТАН

(Қурама вилояти ва Кандир давонидан ўтишининг таърифи)

Эй кўнгул, айлама минбаъд ҳавоини Қурама,
Бўлмагил боз гирифтори жафойи Қурама,
Маҳв қил фикр замиридаги ройи Қурама,
Ганж бод овар агар бўлса садойи Қурама,
Борма зинҳор суйи хотами тойи Қурама.

Шарҳ айлай сифати ҳодисаи даҳр дигар,
Қиссаи бул ажабу ҳодисаи шаҳр дигар,
Дашт саҳройи дигар, баҳри дигар, наҳри дигар,
Обу оши ҳама заққуму, суви заҳр дигар,
Арзу афлок дигар, давр бинойи Қурама.

Самадо, сахла дигар бора кировчи йўлидин,
Солма ёдимга ани дашт қиёмат чўлидин,
Талхком айлама лутфинг била аччиқ кўлидин,
Шиквагар то бўмайин қавми қарақчи қўлидин,
Бир юриб йўлида минг сўкма саройи Қурама.

Турфа шаҳри-ки анинг сар-сар монаиди самум,
Кўйдирур шиддати сармоси халойиқни чу мум;
Ҳар тараф анда олиб хайли бало, фавжи ҳужум,
Сувн заҳробан гам, чашмаси айни зақум,
Ҳосили маҳсули офоти бақойи Қурама.

Ёзу-қиш ўру, яланғоч нару— модасидир,
Мода зоди галаи хире соғин подасидир,
Олти ҳуржинни олиб бўйинга овозасидир,
Сар-сари од дами субҳни шаббодасидир,
Дема тўфон ки насими зурафойи Қурама.

Менки юрдим Қурама ичра босиб қору-қиров.
Кўрмадим анда башар сифини гайр аз хару-гов,
Бойини чинийи жононасидир эски ликов,
Жоми Намшидисидир бийларини куҳна сулов,
Қопи минг йилгиси мирзойи қабойи Қурама.

Мавзуъи ким бўса моҳияти исми Қурама,
Қурусин оти анинг, исмики мандин сўрама,

Бир кўруб бори дигар ёнига ҳаргиз йўлама,
Йўласанг ташна бўлиб йўлида андин сулама,
Тўла қатрони жаҳаннам ҳама сойи Қурама.

Оқибат чарх налар солмади бошимга мени,
Қилди сарсон само заррада бошимга мени,
Осмон устида тош айлади бошимга мени,
Солди туз ўрнига қум, кўк уза ошимга мени.
Бу сазо бирла жазо азми ҳавойи Қурама.

Дея кўрма Қурама, хўб ани, ҳокими хўб,
Хўблар топмаса қандир ани йўлида чўкуб,
Берса Эшонқули юз йилқини олдимга суруб,
Арзимас, тоати ҳар ранжигга, ҳуррам бўма кўп,
Филмасал берса агар дема ҳавойи Қурама.

Тоқи айвонки ани қуллан қандир дерлар,
Осмон остида кўталча сифат қир дерлар,
Устини халқ қараб остида пир-пир дерлар,
Тоқлар жумла бу қандир олида ер дерлар,
Манзилли марги муаллақ ба самойи Қурама.

Тоқи шоҳиниёни қандир дема Мирн газабн,
Бўлди бу ҳужжат план офати дунё сабабн,
Бўлмасин нега муни марги халойиқ талабн,
Ҳасоби мири газаб, мири ажалдир пасабн,
Модарни фавж бало ҳодиса зойи Қурама.

Қимки қандирдан ошиб ер юзига боз келар,
Баҳудо шаҳри фанодин ба бақо соз келар,
Токи ҳифзи самади олдида мумтоз келар,
Ё магар лашқари қудси анга ҳамроз келар,
Чупки меърожи қазодир бу қуройи Қурама.

Чарх еттинчики қандирни фурумоясидир,
Саъд акбар фалакий минбарни паш полсидир,
Осмони қамари соясининг соясидир,
Одам ўлдирмоқ анц робитан доясидир,
Қилма умрингни ҳабо баҳри гинойи Қурама.

Жазм қилсанг, анга чиқмоқни жаҳондан кеча кўр,
Ўлтириб устида аввал қафанингни бича кўр,
Йўлда қанча сув агар бўлса ани сен ича кўр...
Бормау, кўрма дуюм бора қаройи Қурама.

Субҳ кандирда насимши, ўтар ул саҳари,
Ул насим саҳарий, дема самуми саҳарий,
Совуғи заҳри сақар, пессиги дўзах шарари,
Турфа тоғки баси одама шөөи зарари,
Қуллаи қийриқадар баҳри фазойи Қурама.

Чиллаҳ—қишда зим ул ким қиса кандирда юруш,
Айлағай ул киши бешак жули астарин бадўш,
Олгай андин асари ниддат сармо дилу-хуш,
Ул замон дўзах агар бўлса қилур дар-оғуш,
Мисли маҳбуби пари талъати моҳи Қурама.

Фарқи кандирда таҳи ким мен эдим бо дили чок,
Топмайини тушгани бу ҳоли табоҳ хийла-ҳалок,
Келди олдимгани, ул фаҳри ҳама хилқати хок,
Абду Қодир пасабн асл абан аниқати чок,
То кировчи бўлиб ул роҳи намойи Қурама.

Токи бордим бу равйи ҳолки мақсадга қарин,
Юз надомат била юз фавж гаромат ба камин,
Тани Мажнунин алам, қомати монанди шигин,
Тушубон васли жалолотга йироқ гамга яқин,
Шукр кўрдим басиҳат ҳукми равйи Қурама.

Лиллаҳ алҳамдуки Махмур саропо юрдим,
Боши авлуқ, обги шаҳр ҳаёни кўрдим,
Неча кун ҳокимини олдида якто юрдим,
Борица давлати аёйини боҳам сурдим,
Шунча бас, қилма дујом бора ҳавойи Қурама.

АРЗИ ҚИШЛОГИ ХАПАЛАК БА ЖАНОБИ СЛИД УМАР СУЛТОН

Шаҳо, камшиа дуоғўйи пбни Акмадро,
Зи рўи лутф тараҳҳум зи гусса соз рихо.

Ба мисли мазҳари покат замонаро шоҳи,
Надида чаниман хуршедун; гумбази мейно.

Зи чокарони дари туст қайсару ҳоқон,
Бувад зи жамъи дипломат Скандару Дорон.

Ба даври чун то жаҳонгир қай раво бошад,
Камини бандан дони фитад зи гам аз по.

Гирифта домани ни бандаро ду дасти даин
Яқи тавил, дигар кўр, мекашанд, аз жо.

Яки асп Аҳвалл уъчибаи абул жин зод,
Дигар з-Ож Ануқ гашта дар жаҳон пайдо.

Яки аз насли Арожифи кўраки бадтол,
Яки аст суҳраи ҳақ зоҳираи зуҳури бало.

Якист онки яқиро чаҳор пиндорад,
Дигар жаҳулу ҳаюлон масхи қаҳри худо.

Яки талош кунад баҳри як-ду ман арзан,
Дигар зи ман талабад ирси Одаму, ҳавво.

Як низо намояд, ки ман шарикӣ туям,
Агарчи аҳвалу, кўрам баробарам ҳоло.

Аз ни наमत шудам охири батар ба ҳайронӣ,
Ба ни чигуна шавад зиндагониям бар по?

Агар шарикӣи Аҳвал, шаҳ қабул кунам,
Тамоми умр асокаш шавам ба ни агмо.

Бадни сабаб мутарассид шудам ба ваҳму хаёл,
Намудам арз ба даргоҳи Хисравӣ воло.

Агар ба давлати султон камла бошам кўр,
Шарикӣи бандан ман кўр агар кунанд бажо.

Вале ду чашми дуоғӯ ду шаъми тобонаст,
Чаро қабул кунам ман шарикӣи Аҳволро.

Бадни далоили ҳужжат ки мансаби шоҳӣ,
Расидаст ба ҳар кас ба қадри иззу-ало.

Чунонки ҳамдамӣ осаф бувад вазиру-дабир,
Дигар мусоҳибу, хожиб бувад ба деҳ вало.

Нишаста бар дари султон тамом қисмати хор,
Шарикӣи жумла сазовор хештан ҳамаро.

Бағайр бандан доғӣи ки чархи дўлоби,
Шудааст бо мони дилхаста дунману аъло.

Фалак аз ин ҳама илми фазоиلى ки марост,
Зи рӯи кина ярико надод нашъу намо.

Агар ба гӯшаи чашме ба сӯи ман нигарӣ,
Шавам саромади ақропу, сарвари фузало.

Шаҳо зи дасти камин банда ҳарчи меояд,
Зи илм-фану, сипоҳию ҳақ гайри ҳумо.

Ба рӯзи жанг далиру диловарам, лекин,
Дар он замон ки шавад нашъаам чаки осмо.

Агар амири жаҳонгир ҳам фозоили ман,
Шарик ёфта созанд розиям аммо.

Чунонки вай бувад аз ҳар фунун чу ман вомиқ,
Зи илми шеър зи таърих дафтари имо.

Варо бувад падараш мисли ман падар Акмал,
Варо бувад гуҳараш мисли ман гулом аммо.

Бадин намуна касеро ба мулки мискини ман,
Агар шарик куна даш деҳам ба сидқи ризо.

Вагар на ман кию ҳам қисми кӯраки ҳези,
Чигуна об ба отаи шавад ба якжо жо.

МАЪНОСИ:

Эй шоҳ, Акмалнинг ўгли мен дуогӯни —
Лутф-тараҳҳум иҷли билан гуссадан қутқор.

Сенинг замона шоҳлигидаги пок кӯринишигини,
Қуёш кӯби осмон гумбази кӯрмаган эди.

Қайсар ва ҳоқон сенинг эшигинидаги хизматчилардандир.
Искандар ва Доро сенинг қулларини тўдасидандир.

Сепдек жаҳонгирнинг даврида қандай раво бўлиши
Мумкинки,
Мен дуогӯи қул-ғам орқасида оёқдан йиқилиб қолсам.

Бу қулининг этагини икки лаънати қўлига ушлаб,
Бирини новча, бирини кўр, тортмоқдалар.

Бири — Аҳвалдирки, алвости, жинлардан туғулган,
Иккинчи — Ож Ануқдан дунёга келган.

Бири — Арожиғ кўр бадтолнинг наслидан,
Бири — ҳақиқий сихргарлардан бўлиб, туриш-турмуши
балонинг ўзгинасидир.

Бири-биридан тўрт мартаба ошиб тушади,
Бошқаси жоҳил, масхарабоз, худонинг қаҳри,

Бири бир-ики ман тариқ учун мен билан талашади,
Бошқаси менадан Одам Ҳавво уруғини талаб қилади.

Бири мен сенинг шеригингман, гарчи кўр Аҳвал бўлсам
ҳам,
Ҳозир сен билан бараварман, деб жанжал қилади.

Бу ишлардан охир жуда хайронликда қолдим,
Бу аҳволда менинг тирикчилигим қандай кетаолади.

Агар Аҳвалнинг шериклигини, эй шоҳ, қабул қилсам,
Бутун умр бу кўрга асокаш бўлиб қоламан.

Шу сабабли ваҳима ва хаёл билан кутабошладим,
Буюк Хисрав даргоҳига арз қилганин,

Агар султон давлатида мен кўр бўлсам эди,
Мен қулни кўр билан бир жойга қўйсалар (бўлар эди),

Аммо (бу) дуоғўйининг икки кўзи ёниб турган шамдек,
(Шунинг учун) нега мен Аҳвалнинг шериклигини қабул
қилайин.

Бу ҳужжат ва далилларки шоҳнинг берадиган мансаби:
Ҳар кишининг қадр, иззати ва ўрнига қараб бўлади.

Масалан, Осафнинг ҳамдамя вазиру-дабир бўлади,
Бошқаси мусоҳиб, ҳожиб қишлоқ бошлиғи бўлади.

Султон эшигида бутун хорлик қисмати бўйича ўлтирдим,
Ўзимни ҳаманинг шериклигига сазовор қилдим.

Ундан ташқари дуоғўй қулга,
Мен дилхастага фалак чархи душман бўлиб қолган.

Фалак мендаги илму фазилатларнинг ҳаммасидан,
Душманлик юзасидан бирортаси учун ҳам нашъу-намо
бермади,

Агар кўз қирн билан менинг томонимга қарасанг
(кўрасанги),
Ўз тенгқурларимнинг кўзга кўрингани, фозилларнинг
сарвариман.

Эй шоҳ, бу наст қўлининг қўлидан ҳар хил иш келади,
Ҳам илму фанда, ҳам сипоҳликда, ҳам бошқаларда.

Жанг кунда ботир қаҳрамонман, лекин,
Ўша онда нашъам жойида бўлса.

Агар жаҳонгир амир мен каби фазилатларга эга,
Кишини тона олиб менга шерик қилолса розиман, аммо.

У киши ҳар илмда мен каби Вомиқ бўлсин,
Ҳам шеър илмида, ҳам имо дафтариши таърифлашда.

Ҳам унинг отаси менинг отам Акмал каби бўлсин,
Унинг ўзи ҳам мен каби қул бўлсин.

Апа шундай кишини мен мискиннинг мулкига,
Шерик қилсалар сидқи дилдан розиман.

Бўлмаса мен киму, ҳез кўр ким?
Қандай қилиб сув билан ўт бир жойда жойлашаолади?

ДАР СИФАТИ ҚОСИМ БЕКЛАР БЕГИ

(Қосим беклар беги сифатида)

Осафо, авқот илмида адо бўлдим, вазир,
Муфлиссу қаллошликдан гамзадо бўлдим, вазир,
Уч болага нон тополмай мен гадо бўлдим вазир,
Даргаҳнингга шайъа лиллаҳ деб гадо бўлдим, вазир,
Мисли сонлар каби соҳиб ниҳо бўлдим, вазир.

Субҳдам алломаҳо оянд саф-саф кўйи ту,
Аз хумори нашъаи лутфи лаби ҳақгўй ту,
Офарин бо тинати покн хисоли хўй ту,

Ҳар ки як раҳ дид аз жон шуд гуломп қўйи ту,
Банда умри дур, ки маъмури дуо бўлдим, вазир.

Ҳеч киши оламда мендек толиби нон ўлмасун,
Нон сўрогида ҳалойиқ ичра сарсон ўлмасун.
Мағбахи осаф аро ҳар кеча товои ўлмасун,
Хуша сийни хони неъматбахши писон ўлмасун,
Нега қўрмай оқибатни кадхудо бўлдим, вазир.

Тавба кардам баъд аз ин ҳаргиз накардам гирди зан,
Чун шудам аз боиси авқоти ўғарди миҳан,
Рўзҳо гаштам аспри яъс, дар байтул ҳазан,
Шуд спришки маи зи дидор чаним чун дурри адан,
Уч бола деб поймоли юз бало бўлдим, вазир.

Субҳ ким партав урар даҳр ичра меҳри ховарп,
Нон деб ўридан турар бир хоҳар, икки додари,
Уч юҳо эжоди аждар нафси одам манзарп,
Маҳз авқоти бўлур деб йўх бу чархи чанбарп,
Қулзуми чоҳи жафога мубғало бўлдим, вазир.

Қай раво бошад ба аҳди чун ту олий ҳазрати;
Уфитад чун маи зи дарди фоқа соҳиб милҳати,
Дар замои шоҳи динпарвар мусулмон ҳашмати,
Шуд ба номат хатми оини Низом-ул-миллати,
Баҳри авсофингда лабрэзи фапо бўлдим, вазир.

Баҳр алтофи худованди тамоман сандадур,
Офтоби раҳматинг Хўқанд аро тобандадур,
Дарғаҳингга доимо фатҳу зафар тобандадур,
Ким-ки писондур санга жондин аспри бандадур,
Шукрилллаҳ қўлларингни хайли жо бўлдим, вазир.

Дўш мекардам хаёли назми ҳежон пари.
Он замон дар раҳ дучорам гашт яллои пари,
Бас ба раҳ галтид чанди руқъа каллои пари,
Чун зи уфтодан дар охир ланг шуд ҳои пари,
Дастгир айлаб парини мен асо бўлдим, вазир.

МАЪНОСИ

1. Эрталаб олим кишилар саф-саф бўлиб кўчанга
келадилар.
Сенинг ҳақгў лабини лутфининг нашъасига хумор
(бўлиб келадилар).

Пок табнатинг, феълү-хүйпингга офарин,
Ким-ки, бир мартаба йўл кўрди, жонидан кўчангини
гуломн бўлиб қолди,
Узун умрим бўйича сенинг дуонгнн қилучи қул бўлдим,
вазир.

2. Тавба қилдим бундан буён ҳеч уйланишни ҳавас
қилмайман,
Чунки унинг овқати учун ошхонанинг қулига айландим,
Қунлар (бўйи) ғам уйида қайғуга асир бўлдим,
Кўз ёшларим кўзимдан юзим (бўйлаб)
адан гавҳарларидек (тизилди).
Уч бола деб юз балолар остида паймол бўлдим.

3. Сен каби олий ҳазратнинг даврида мен каби мактаб
эгаси қашшоқлик дардида йиқилиб қолиши қандай
қилиб раво кўрилади,
Мусулмонлик ҳашамати, диннарвар шоҳ замонасида,
Низом-ул-миллат қондаси сенинг номингга хатм қилинди,
Мақтовнинг денгизида йўқликка чўкиб кетдим, вазир.

4. Кеча парининг ҳажв шеърини тузишни хаёл қилдим,
Уша замон йўлда парининг ялласини эшитдим,
Йўлга пари калласининг парчалари юмалади,
Йиқилгандан сўнг парининг шовқини охир тўхтади,
Парини қўлидан ушлаб мен асо бўлдим, вазир.

ТАЛАБ ҚАРДАНИ МАХМУР АЗ АМИР УМАРХОН ПЎСТИН

(Махмурнинг Амир Умархондан пўстин сўрагани)

Подшоҳо, чашмайи жудингни жўшон айладинг,
Қиш ичида лашкарингни пўст пўшон айладинг.

Вор умидим ҳазратинг алтофидин, эй шаҳриёр,
Эйки Махмуринг майи мадҳингга нўшон айладинг.

Лутф қил бир пўстин бул доиъий маддоҳинга
Сен-ки маврун қулум деб халқагўшон айладинг.

Оҳуни девон юзидек юнги йўқ ярғоқни,
Дар маҳал бергилки, сардидин хурушон айладинг.

АРЗ ҚАРДАШИ МАХМУР БА ЖАНОБИ АМИР УМАР СУЛТОН

(Махмурнинг Амир Умар Султонга арзи)

Эй жаҳонгири дину-дунё ҳам,
Берди ҳақ дину давлатингни баҳам.

Арз этар хокисор Махмурнинг,
Банда зоди залили маҳжуринг...

Бу йил алтоф план шаҳи жамжоҳ,
Қилди бул бандазод қулни синоҳ.

Айлади давлатида лашкар рав,
Бошими дарғаҳингга берди гарав.

Жисм аро энди то ҳаётим бор,
Хоҳ агар бўлса қавл, хоҳ шикор...

Бўлди шуҳрат бу дамки хони замои,
Азм айлаб шикори Шаҳрихон.

Эшитиб бу хабарни ҳайронман,
Турфа ҳайрону, зор-у сарсонман.

Кечалар ётгани на қўшим бор,
Кундузи ичгани на нўшим бор.

Бир ҳовуч не уйимда галлам бор,
Икки газ не бошимда саллам бор.

Бошимда газ десамки саллам йўқ,
Салла десам, уйимда галлам йўқ.

Печа йўл ҳазратим иноятидин,
Хони соҳибқирон муруватидин.

Ҳама тўн олди, якка мен қолдим,
Ҳама тўқ эди, якка мен қолдим.

Ҳама инъоми ҳазратимни олиб,
Банда маънос доимона қолиб:

Шаҳриёро, ба жони озодинг,
Бирав они санди аждодинг.

Арзи ҳолимни шаммаи билгил,
Бандазодингга марҳамат қилгил...

ДАР ҲАЖВИИ ХҶЖА МИР АСАД

(Хўжа Мир Асад ҳажвида)

Дўш рафтаи ба гадо хонаи шайх-ул-умаро,
Хўжаи Мир Асад абтари авлоди Або.

Кеча кўнглим қушиким қилди тама бирла ҳаво,
Хўжаи Мир Асад даргоҳига айлади жо.

Аждаҳо пайкари масмум ҳақоратгари халқ,
Мори ифритсифат соҳибӣ дашному изо.

Турфа бир хўжаки ҳар гоҳ такаллум қилса,
Зану баччангни (ҳақорат-ла) қилур сўзни адо.

Манбаи жаҳлу, макони газабу, маъдини қаҳр,
Хилқати жавр, вужуди ситаму, жисми жафо.

Заъфарондек ўзи, зарних юзи, жўша кўзи,
Қаҳрабодек тани, олтин бадаши, зоти тило.

Надари хоси сариқ сўфию, ҳам заргалдоқ,
Валади айниини Маймунаки бузина раво.

Тарзи насронилар(а) турфа мушобих тушти,
Сундуруси мижаси, қоши сариқ, хожи аго.

Чун шудам доҳили даргоҳи қаҳатпешаи ў,
Ногаҳон хост зи доруи-ҳарамаш вовайло.

Токи еттим ани даргоҳига дармонда бўлиб,
Чикти яқбора уйидан йингию вовайло.

Навҳау, нола-ю, ошубу, ҳаё-хўи касои,
Қафи афсус гирибонвари-ю, чоки қабо.

Ҳама навкарлари деворлара бошини уруб,
Бириси ёқаси чок-у, бириси бети қаро.

Паърау, гулгулау, оҳ Асад, вой дариг,
Рафт аз сатҳи замни то сари то тоқи само.

Оичунон чўри билан чулгалари қилди фиғон,
Гўши афлок бу шовқунда бўлиб кар қатаго.

Он яки рўй канон в-он дигари жома дарон,
В-он дигар хок ба сар, он дигар уфтода зи по.

Ғолиб ўлди менга ул дамда таҳайюр чағдон,
Дедим, оё бу вучук гўру, на шўру, на садо?

Беҳабар то ки чунин ҳавл маро рўй намуд,
Хондамаш ояти ло ҳавла ва лоқувватаро.

Дарҳури лойиқи авқоти бу мотамкада деб,
Айладим сурайн таббат била қултённи адо.

Чун зи ҳайронии худ воқеи ин ходисаро,
Ҷустам охир зи яки навҳагари бе тару по.

Гуфтам: эй мотамни ҳасратин рўйхирош,
Ин чӣ ошубу, чӣ гавгою, чӣ шўру, чӣ бало?

Дедим: эй бети қаро бўлгану саққол юлгон,
Бу на воқе, на ҳабар бул, на мусибат, на азо?

Еки дамжол аломат шуда ҳойил ба дарун,
Еки андар ҳарамн хўжа бувад рўзи жазо?

Еки яъжуж била маъжуж кириб ўрдасига
Қилдилар шўриши оҳанги қиёмат барно?

Гуфт: эй шоирн Махмур туро нест ҳабар,
Хўжаи Мир Асад шуд зи фано сўи бақо.

Деди: эй ҳайратн-гўё сенга етматн ҳабар?
Хўжамиз қилди фано мўлжидан оҳанги бақо.

Зин суҳан нур (ба) таажжуб шуда мондам ба шигифт,
Чунки дидам нагаҳи дар забарн аспн ало.

Кўнглима келдики, ё марги муфожотдир ул,
Ё кесиб бошини якборага шамшир ва ё.

Манки навмид шудам аз карами зиндагиаш,
То зи ҳайроти вафоташ шавам исқоти рубо.

Мени ким айлади маънос Асаднинг ўлиги,
Самадо, манзили маъвосини қил дўзах аро.

Чун маро кард зи сад ваъда ба уммед гузашт,
Ераб аз раҳмати худ дур кун он мумсиқро.

Эмди ким ўлдию, тегмас менга инъомлари,
Ҳарна исқотидан олсам ҳам эрур менга раво.

Ё ба умеди кафан турбати вайро пўям,
То стонам ба шаби жомаи амвоташро.

Кетмайин холию пойлаб гўрини ҳар кечаси,
То ани мурдасидан етти қат ул тарҳи қабо.

Баҳри пи жамъи гуломон шуда бо нолау оҳ,
Гуфтамаш, ҳайф аз он хўжаи бе хайру саҳо.

Ийглаб он қуллари бирлан дедим, эй воҳ хўжам,
Кетди афсус ўлиб ваъдаси ялгон Асадо.

Ҳайф аз он хўжаи бе файзи футуху шумраҳ
Ҳайф аз он сайиди бе важҳи ҳақоратгари мо.

Водариго ки қаён кетти ўшал мазҳари жаҳл,
Дог, дардо ки адам бўлди имом-ул жуҳало.

Чанд рўзе ки шудам бар дари у марсияхон,
Лек зоҳир нашуд аз мурдаи он ҳеч ато.

Неча кун манзилида руҳига қуръон ўқидим,
На ўлик менга аён бўлди, на тобути манго.

Шуд яқин бар дили ман он ки магар авлодаш,
Карда андар ҳарамаш марқади марҳумийро.

Кўнглума рост бу сўз бўлдики, фарзандларим,
Кўмдилар хўжаи бечорани қазноқи аро.

Оқибат канда ба якбора зи вай риштан оз,
Зи азохона бадар омадам аз баҳри гизо.

Баъд чанде ки варо боз саломат дидам,
Гуфтам, эй рафтаи боз омада аз инаҳри фано

Неча кундин кейин оникн саломат кўрдим,
Дедим, эй хўжайи ўлган бу на аҳвол санго?

Е туро мўъжизи Исо ба жаҳон боз овард,
Е Сирафил ба ҳашири ту садо кард наво?

Еки мункар била сотури накир зарбатидин,
Қўрқуб-он азми жаҳон айладинг, эй хок рабо.

Ба ман он мурдани аз сидқи яқин дод жавоб,
Бо ту гўям сухана, гўш кун, эй мадҳсаро.

Рости бирла боқиб менга деди хўжа Асад,
Ботиним сирридин айлай сенга бир лафз бажо.

Гуфт он дам-ки ту рафтӣ ба тама аз карамам,
Зи истимои қадамат шуд зи танам руҳ жудо.

Деди, ул вақт-ки даргоҳима бординг ба тама,
Кетти жоним хабарингни эшитиб тандин аро.

Чун зи мотамкадаям онки ту риҷъат кардӣ,
Боз жон омада дар маскани худ кард бақо.

Кетти деб токи эшитдим сени маҳрум нечадин,
Шул замон руҳ дуоюм бор менга берди шифо.

Гуфтам, эй хўжа бидеҳ ваъдау пеш аз дами марг,
Номи худ шуҳра макун мурд фалонӣ рафазо.

Дедим, эй хўжа ки аввалда қима ваъдаи хом,
Гар қисанг, охири этгил анга бир нарса вафо.

Гуфт бо қаҳр ки, эй хотами моли дигарон,
Ман ба лк хабба кунам зиндагии хеш фано.

Дедим, эй хўжа, ҳазар сен қаби байталмондин,
Сенки бир хабба учун жон берасан, вой, сенго.

Дедим, эй хўжа, сенга хатм эрур мурданийлик,
Сенки бир пулга қилиб жавҳари жонингни фидо.

Гуфтамаш гар надеҳи жез ба вассофни ман,
Бидеҳ он узраи марсияи манзуми маро.

Дедим, эй мурданий вергил силаи марсиями,
Чунки эрди сани ёнингга тамоман букро.

Гуфт, хушнуд шав аз манки, туро гўза диҳам,
Соли оянда дар он дам-ки пазад намбаи мо.

Деди, ниҳом қилурман сенга бир мушт уйда,
Уни ҳам балки агар уйдагилар берса ризо.

Боди таҳсин ба мубоҳоти каломат ҳама дам,
Офарин бар карами оми, ту эй шоҳу гадо.

Ҳаббазо, қиммати зотингга сени ҳамма ялон,
Марҳабо жуди каломингга сени жумла хато.

Баъд аз ин ҳарки равад бар дари ту бо уммед,
Сабр аз Айюб талаб созад, аз Нуҳ бақо.

Кимки мишбаъд амал қилса сени ваъдангга,
Вожиб армиш анга луқмон замоин абадо.

Х-ў туро ҳиммати олий ба чушни ҳол равад,
Вой бар ҳоли сано густару, маддоҳи туро.

Мунча-ким хўжанидир ваъдаси пуч, эй Махмур,
Қила кўр васфига сар дафтари ҳежо нишо.

ДАР ҲАЖВИ ДОМУЛЛО АТОИ АШТИ

(Домулла Атоий Аштиӣ ҳажвида)

Ҳажви Атои порахўр айни савоби акбараст,
Ҳарки бувад ба ин равиш хизрпеш раҳбараст,
Зиҳи ифрит азраҷаим, ҳасми маъхаби нуъмён,
Ба ягмон вақолат карда мулкӣ шаръро вайрон.

Кӣ бошад он ки шуҳрат дода риншатро дар ин даврон,
Атои порахўри рӯй-снӯҳи хаттаи Турон,
Ба рӯзи ҳашр гардад суврати ў, масхи чун шайтон.

Бувад доим ба дайри ин барахман мажман Тарсо,
Бувад яжуҷиён маддоҳи ӯ дар кӯҳи Ҷобилқо.
Бувад дар миллати ӯ то абад дажжолн бо ӯро,
Бувад аз жумлаи шогирди ӯ зардушту барсино,
Ба олам бадният ботил шуд аз вай шухраи даврон.

Дар овози ки мавсуми ваколатро ба бар карда,
Ба яғмо мӯъимони шаҳро бе болу пар карда.
Ба найранги фуғун ин порахӯр то ришва сар карда,
Тамоми балдаи Фарғонаро зеру забар карда,
Ба дод омад зи дасти зулми бедодаи мусулмонон.

Хануз авроқи олам буд бо шерозааш табъам,
Ҷи буд иблисро ин раҳнамои муршиди аъзам,
Хануз ин зоти зардаш буд хориҷ аз сари шалғам,
Ханузаш руҳи ин ноғашта бо тасвири тан ҳамдам,
Мунаққаш дар жабишаи буд доғи лаънати ҳузлон.

Зиҳи гардунфарози оснии асри бе ҷемат,
Зиҳи раъяттирози куфру, ширку билъату, тухмат,
Агар созанд таклифаш ба садри дӯзаху жаннат,
Ҷашид сӯи жаҳаннам ин шақиро жавҳари тинат,
Ҷи буд тахмири зоташ дар азал аз оташи сӯзон.

Ҷунун таърифи тавсифи шиғоли қозиён созам,
Зи атвори шиори раҳнамон зонён созам,
Занодиқ зодаиро якбаяк зодаи баён созам,
Ба назди аҳли олам асли ажзодаш аён созам,
Надар гӯласт, модар деу, аб дажжол, жад шайтон.

Фусуни банди ин ханносниро карда бечора,
Зи байни риватаи данносни гаштанд оввора,
Ба оҳанги тамасхур шакли инро соз назвора,
Чилинори меночашми вақти хӯрдани пора,
Зағаб минқору, каркасхор калби кӯҳин туркон.

Ҷиром-ул-котибини андар азал чун дид дар дафтар,
Ҷуноҳи ин сиёҳи номаро пӯшида сар то сар,
Зи даври аҳли одам то ба ин овоз баҳру бар,
Назод аз модари айём мисли ин касоф манзар,
Фарангӣ шакл, занҷи зот, гундизодаи рӯнон.

Ба яздон карда даъвои улуҳият зи бардастӣ,
Ба шайтон карда гавгон садорат дар забардастӣ,
Ҷуморад асли милоди худ аз батни хар данстӣ,

Таносух мазҳаби ботин қиёси галчаи ашти,
Қадам қатбу, назар наҳсу, муборак марги беимон.

Зеҳи тасвири рангомез бо ин саллау калла,
Гаҳи сурху, гаҳи зарду, гаҳи шингарф, гаҳ малла,
Гаҳи дар суврати бузгола, гаҳ монанди гӯсола.
Зи шакли масхи ин уъжубаи ақрон муодаллаҳ,
Ту гӯн омад аз мултон, ба Турон шоҳи маймунон.

Ба қавми Нобӣён ин галча худро ҳукми шаҳ карда,
Ба жои тож аз (пои) зани худро кулаҳ карда,
Ба азми жанги дини ҳақ вакилонро сиёҳ карда,
Ба ин ошуб шартӣ аҳмади мурсал табаҳ карда,
Бувад безор аз ӯ пайгамбару, ношод аз ӯ раҳмон.

Фигон аз шева ин доғулии найранги яғмоӣ,
Ба сар дастори насронӣ, ба каф тасбеҳи тарсойи.
Агар хоҳи саломат аз газанди дину дунёи,
Марав дар назди қозӣ, даргузар аз моли даъвоӣ,
Зи жои доми ин хунрез бигурез алҳазар гӯён.

Дами охир сағи нафси дили ин хӯрда тавҳидаш,
Накиру мункир аз кирдори индар қабр тарсидаш,
Чу шакли ин ду маъмури азоби пӯзади дидаш,
Зи ҳавли гурзу, оташ ин кафандӯз дар кафан ридаш,
Бар гардан, гӯл ба по занҷир ҳарсӯ гашта бигурезон.

Илоҳи беҳу бунъеди вакилонро зи бун баркан,
Нишони номи ин риниватпазирон жумла барҳам зан,
Хусусан сарвари эшон Атоӣ асфали маъман,
Зи рӯи порахӯрӣ гашта бо дину набӣ душман.
Илоҳи дар жаҳаннамсоз жои ин дили газбон...

Намудам шамман Махмур шарҳи марди Чукасро,
Ғуломи бидъатангези залолат пири нокасро,
Ба мадҳи ҳасати домондан чӯбони афласро.
Расонидам ба нуздаҳ банд назми ин мухаммасро,
Бад инжо хатм кардам дар сифоти пири қаззобон.

МАЪНОСИ

Атоӣи порахӯрга ҳажв ёзиш энг катта савобдир,
Қимқи бу йўлга тушса хизр унга раҳбар бўлади.
Нуъмон мазҳабининг душмани энг ёмон, кўккўз дев

Вакилликдаги таланчилиги билан шарпат мулкни
вайрон қилган,

Бу даврда пора билан шухратланган Турон
мамлакатининг қора юзлиси Атоин порахўрдир,
Қиёмат кунининг афт-башараси шайтон каби бўлсин,
Бу барақманнинг бутхонаси динсизларнинг доим
йингилиш жойи бўлди,

Яъжуж тарафдорлари уни Йобилқо тоғида махтайдилар,
Дажжол у билан бир миллатдадир,
Зардўшт ва Барсисо унинг шогирдлари жумласидандир,
Оламга ёлгончилар мазҳабининг ўшанинг давронида ёйилди.

Вакиллик номини олганда
Шаҳардаги яхши кишиларни талаб, қанотсиз қилди,
Турли найранглар билан бу порахўр пора олишни
бошлади.

Бутун Фарғона шаҳарларининг остин-устин қилди,
Мусулмонлар унинг зулми қўлидан дод дедилар.

Ҳали олам варақлари ўзининг жиятига тикилаётган
пайтда

Бу юблисларга энг катта йўлбошчи эди.
Унинг сариқ зоти шалғам бошидан чиқаётганда,
Ҳали руҳи тан тасвирига ҳамдам бўлган бир пайтда
Пешонасига хорлик лаънатининг доғи нақш қилинган
эди.

Пошок, замона гуноҳкорларининг энг қаққайгапп,
Унинг кўринишининг жиноят, ёмонлик бидъат ва тухмат
билан нақшланган,

Агар дўзах ёки жаннатнинг тўрига таклиф қилсалар,
Бу гуноҳкор табиатининг жавҳарининг дўзах томонига
судрайди.

Чунки бунинг зотининг хамири азалдан куйдирувчи
оловдан ясалган.

Энди қозилар бўрисининг таъриф ва тавсифини
қиламан,
Бузуқ фоҳишалар бошлиғининг феълу-атворини баён
қиламан.

Бу динсиздан тугилганнинг зотини бирма-бир баён
қиламан,
Олам аҳли олдида унинг ота-боболарининг аслини очиб
ташлайман.

Падари жип, онаси дев, отаси дажжол, бобоси шайтон.
Унинг сеҳри, жодугарлиги алвостиларни
чорасизлаштириб қўяди.

Унинг пораси ваҳмидан ифлос кииилар овора бўлиб
юрадилар,

Масхара қилиш учун буннинг шаклига назар сол
Пора саятган вақтида соқоли аралашиб, кўзлари
кўкариб кетади.

Ғарга тумшуқ ўлимтикхўр, туркларнинг тоғ ити.
Буюк котиб азалда дафтарда кўрган замон
Бу қора нома эгасининг гуноҳини бошдан-оёқ ёзди,
Одамзод яратилгандан бери то ҳозирги вақтгача:на
сувда ва қуруқликда

Бирор онадан бундай касофат кўринишили нарса
туғилмади

Фаранг шакл, занжий зотли, шулардан туғилганлиги
равшан.

Қўли баландликдан худога илоҳлик даъво қилади,
Забардастликда пайтонга вазирлик даъвосини қилади.
Асли келиб чққинини даит эшагидаи ҳисоблайди
У Ашт галчасининг бузуқ мазҳаби таноҳус мазҳабига
ўхшайди,

Қингир қадам, наҳс юзли, унга беймон ўлини муборак
бўлсин.

Бу салла ва калла ўз суратини беаган:
Гоҳо қизил, гоҳо сариқ, гоҳо қизгимтир, гоҳо малла,
Гоҳо такача суратида, гоҳо бузоқдек
Замондаги бу ажойиб (шахе) шаклининг ўзгариб
туришидан худога наноҳ (қиламанки)
Гўё мултондан Туронга маймулларининг шоҳи келган.

Нобиён қавмига бу галча ўзини шоҳ ҳукмида тутати,
Тоғ ўрнига хотинининг пайтавасидан салла қилиб олган,
Ҳақ ва дин учун кураш деб (бошқа) вакилларни қора
қилади,

Бу фитна ичида найгамбар шариятини бузди,
Ундан найгамбар ҳам безор, Раҳмон ҳам ношод бўлган.

Бу талаачи доғулининг найравгли одатларидан дод,
Бошида насронийлик салласи, қўлида тарсолар тасбиҳи
Агар дину дунёни саломат сақлашни хоҳласанг
Қозининг олдига борма, молу даъвонгдан кеч.

Бу қои тўқувчининг домн қўйилган жойдан алҳазар деб
қочгин.

Охириг дамда унинг ит нафс дили тавҳидини еди,
Унинг кирдоридан мункар-накирлар қабрда қўрқиб кетди.
Бу худонинг пикн азоб маъмурийни кўргач,
Гурзи ва ўтдан қўрқиб бу кафан ўгриси кафанини ифлос
қилиб қўйди,
Бўйнида гул, оёғида занжир ҳар томонга қочди.
Эй худо, вақилларнинг илдизи-ю, вужудини тегида
йўқотгин.

Тамом порахўрларнинг ному нишонини қуритгин.
Айниқса, уларнинг бошлиғи дўзахнинг энг тегида
жойлашишга сазовор,
Порахўрлик юзасидан Наби динининг душманларидан
бўлиб кетган тош кўнглили сергазаб Атойининг
Илоҳи жойини жаҳаннамда қилгин.

АВСОФИ ҚОЗИ МУҲАММАД РАЖАБ АВЖ

(Қози Муҳаммад Ражаб Авж сифатлари)

Бу мажмуа солори воло ҳасаб,
Сазовори қози Муҳаммад Ражаб.

Эрур Андижон анга асли ватан,
Вале холиё Янги Қўрғонда тан.

Қаротепанинг қозийи акбари,
Бўлиб қовму қишлоғининг раҳбари.

Абан анжадии Андижон шаҳридин,
Эрур Янги Қўрғон макону макин.

Агар қозини изласанг қайдадир,
Қоратепа ё Янги Қўрғондадир.

Ажаб қозийи, қоҳили, жоҳили,
Бўлиб омиллик плмига қомили.

Анинг кўксини чок қилсанг, ҳама,
Ғилу гишини пок қилсанг ҳама.

Адамдир алиф анда кўн излама,

Бу нар харви қози дебон сизлама.

Лақаб ҳофиз, Авж оти анинг,
Ҳайуло сувар шакли зоти анинг.

Магар келди Мозандарондан бу дев,
Ҳаҳон рангидан қўрқиб айлар гирев.

Насаб Ож ибни Ануғдин эрур,
Ҳасаб гул ё асли мугдин эрур.

Члқиб ар-аро қадди чандон узун,
Бўлур сақфи гардунга қилсанг стун.

Кесиб бир шитолағни ҳам икки йўл,
Равон айла Ҳайхуну Сайхунга пул.

Терибдирким офоқдан паттани,
Пигиб кўчадин лакбурни латтани.

Қийим паттани жамъи қайванд этиб,
Ани устидин латтани банд этиб.

Қилиб тул дасторини юз қулоч,
Вале эскиликдин эди минг умоч.

Дами гар бузулса бу дастори зор,
Тузатмоққа солгай анга мардикор.

Буриб жумла дарвозани салласи,
Эшикларни вайрон қилар калласи.

Ҳаҳон ичра бу қозийи деврап,
Эрур мазҳабу миллати реграп.

Тузар ўзини гоҳи зухҳоддек,
Қилар шаклини мисли уббоддек.

Гоҳи марди муллои олим ўзи,
Гоҳи боби раддул-мазолим ўзи.

Гоҳи пешвои сняхномалар,
Гоҳи доҳили базму ҳангомалар.

Юрар гоҳи дар суврати шайху-шоб,
Гаҳи зуфнун шакли закки жаноб.

Гаҳи толиби базлау ҳарзагўй,
Гаҳи нозими назми берангу-бўй.

Магар бу газални сифоти учун,
Қилиб машқ тавсифи зоти учун.

АВСОФИ ҲОЖИ НИЁЗ...

(Ҳожи Ниёз сифатлари)

Учинчи эрур ҳожийи (бад бурут),
Бўғур етти бошлиқ юҳо, шикки пут.

Тутар ўзини ҳожийи макка ҳам,
Бориб ман дегай Маккага якка ҳам.

Нишоида йўқ зарраи файзи ҳаж,
Ани ҳожи десаи эрур бул ҳараж.

Гумонимга ҳаж қилмаган бўлса ул,
Тариқи ҳарам билмаган бўлса ул.

Қиған бўлса мақбули ҳақ бўлмаган,
Дуоси ижобат қарин бўлмаган.

Магар йўлда ул жинийи рўсиёҳ,
Сотиб ҳажни харж айлаган ул бароҳ.

Зи бас лода, маъжун, бадкайфдир,
Анго яхши мадҳу, саио ҳайфдир.

Олиб неча пулни пайи нафси рев,
Зеҳи макру, пайрангу афсуни дев.

Кўринг меваи ризқ исботини,
Билинг доми тазвири авқотини.

Гаҳи ҳожийи фавқи фарзоналар,
Гаҳи жинийи жамъи девоналар.

Гаҳи миришаб, гаҳ синоҳи будир,
Гаҳи осилар рўсиёҳи будир.

Гаҳи дохили садр аҳли сулук,
Гаҳи қобили базми тоҷ-ул-мулук.

Гаҳи амри айёру, гаҳ доғули,
Гаҳи навбаҳори, гаҳи омули.

Гаҳи соҳибӣ ганж асрор ҳам,
Гаҳи толибӣ шеърӣ анъор ҳам.

Ингӯб неча кун хотири каъбидин
Тугӯб бу газал мочап табъидин.

ҒАЗАЛИ ҲОЖИИ ИИЁЗ

(Ҳожи Ииёзинг ғазали)

Даври фалакда дўстлар, сар-сари танги роҳ ўзим,
Гирди жаҳонни чарх уриб сайқали меҳру моҳ ўзим.

Баски пиёда йўл юриб, яхши-ёмонин кўп кўриб,
Маккада неча йил юриб фазлахўри илоҳ ўзим.

Ўзимм сода ҳам десам, жиниини лода ҳам десам,
Кетима хада ҳам десам ҳожиини қиблагоҳ ўзим.

Даври жаҳонда қолмади мен қилмаган гуноҳи бад,
Хос замона аҳлида осийи рўсиёҳ ўзим.

Ҳожиини (бадбурут) десанг, бўзахўри ўнгт десанг,
Олтию, тўрт гўрт десанг, рост ўзим, гувоҳ ўзим.

Поча талаши каллалар заллакаши маҳаллалар,
Ўғрийи эски саллалар, шом ўзим, нагоҳ ўзим.

Ҳажини сотай йўлда деб ўлмаини ўлда-чўлда деб,
Менга кироий кўлда деб муътарифи гуноҳ ўзим.

Журм десанг қабат-қабат, фисқ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг наमत-наमत, сўфийи хонақоҳ ўзим.

Шукрки мунча ҳол илан хотири нур малол илан,
Нафси саки вубол илан, тозийи шайху шоҳ ўзим.

Барча вужудум (бе субут), жисмими бори егги нут,
Абу жадим саку сафут бе шаку интибоҳ ўзим.

Менки тамага бандаман, халқи жаҳонда гандаман,
Нарса тиларга рандаман, хоҳ ўзим, нахоҳ ўзим.

Субҳдами силаб юриб, ҳимматим олти (ман) қурут,
Утига етти турба тут, луқмахўри нагоҳ ўзим.

Шоҳи жаҳон паноҳга, довари додхоҳга,
Хони зафарсипоҳга чокари хайрихоҳ ўзим.

Гоҳи Хўқанда миришаб, гоҳи харамда ҳақталаб,
Гоҳ қулуҳи мустаҳаб бул ажаби гинҳ ўзим.

Шоирӣ гаида беҳ деган, шоирӣ кўху реҳ деган,
Комида меҳу сеҳ деган тамахўри гуноҳ ўзим.

Хатми газалии айлаган, белии хатрга бойлаган,
Ошии каварии пойлаган ҳофизи садригоҳ ўзим.

(Бесубути) лгонаман таптапан замонаман,
Йининийи жовидонаман масхара дастгоҳ ўзим.

АВСОФИ ЛОВУБОЛ ҶРАТЕПАГИ

(Беайб ҷратепаликнинг сифатлари)

Аён неми тўртинчиси ловубол,
Вубол анга анъор, ҳежо хаёл.

Зи бас ким эрур марди фарҳунда рўй
Тариқи латоӣнфгару базлагўй.

Ҳама боиси шоди фарзунда ул,
Қилар жони гамгинии фарҳунда ул.

Эрур марзи озодаи пок таб,
Вужуди ҳама баҳри, идрок таб.

Ба зоҳир агар истаравшианлик ул,
Ба ботин гулистопу, гулшианлик ул.

Агар истаравшианда ҳам бўлса ул,
Таба кийи¹ эмас очидии ўлса ул.

¹ «Таъмагир» бўлса керак. — А. Қасимов

Забони зуҳури ғасоҳат билан,
Баёни қамолли балогат билан.

Басуръат деди мантиқи томаси
Рақам айлади бир газал хомаси.

ҒАЗАЛИ ЛОВУБОЛ ДАР БОРАИ ХУД

(Беайбнинг ўзи тўғрисидаги ғазали)

Фигон эи гардиши айём толен вожун,
Ба бори фоқа алиф қоматимни айлади нун.¹

Фузун гар ўлса халойиқни ҳоли ҳар лаҳза,
Қаро бўлиб мани бахтим валек кундан-кун.

Манам-ки нақли фалокатга соҳибн сомон,
Манам-ки ганжи шақоватга мунъиму мамнун.

Манам-ки зиллати лаънатга мисли анқоман,
Ягона сонийи шайтону, дуйюм қорун.

Ҳисоби журмими билсанг шумори йўқ қумдин,
Гуноҳдин сўрасанг санги хорацин афзуи.

На манда ҳужжати иймону, давлати ислом,
На манда хилқати ақвом, суврати мавзун.

Замона ичра чунон потавони маълулам,
Қаерда менга дучор ўлса зангари малъун.

Латифа баҳс қилиб ҳолима мени қўймас,
Ериб бошимни яна доманимни манбаи хун.

Нучук қилай-ки талош айласам кучим етмас,
У мисли дев, манам ловуболи зору забон.

---

¹ Қулларнинг айлланишидан ва наст толеъимдан дод! Ғам ю
остида алифдек қоматимни нун қилди.

ДАР СИФАТИ ҲАКИМ ТУРОБИИ ҲАЗОР ХАЛТА

(Ҳаким Туробий ҳазор халта сифатида)

Бешинчи табиби Туробий эрур,
Саломига лаънат жавоби эрур.

Ажаб бпр ҳакими шаковат сиришт,
Мақомига дўзах эрур сарнавишт.

Кезар дашту-саҳро касал пстабон,
Ажал орқасидан юрар қистабон.

Жаҳон пчра ул жоҳили нобакор,
Ажал илкин олганга келди дучор.

Езиб олдига икки минг халтани,
Ийгиб эски юз лак тугун латтани.

Терибдир дўқонига тўқсон тубак,
Солиб ҳар тубак пчра ўн уч сумақ.

Кими-ким тубакдан талаб қилса нўш,
Берур нўш дору дебон маргимуш.

Эрур ранги қиш чилласидан совуқ,
Ҳақоратга бопу, сўқарга ёвуқ.

Анга бори заллат тўшатсанг савоб,
Юзига таҳорат ушатсанг савоб.

Кўрарман они гоҳ дўқонда,
Туриб икки шайтон ани ёнида.

Келар олдида кимки дору сўраб,
Ба аҳволи ранжур дарду тааб.

Берар захрии нўш дору дебон,
Ани ўлдириб беажал шул замон.

Жаҳон пчра бул аблаҳи пур фусус,
Қилур ўзини сонини Жолинус.

Юрар гоҳ ҳикмат усулида ул,
Гаҳи муддан шеър йўлида ул.

Тариқи ҳазоқат билан ул жаҳул,
Тоғиб бу газални зи роҳи усул.

ДАР СИФАТИ МУЛЛА ЯҚУБ ХҲЖАНДИИ

(Мулла Яқуб Хўжандий сифатида)

Тариқи хато бирла бул баччагар,
Кезар кўча-у, шаҳр, кўю, гузар...

Бир авқотига то ба рўзи жазо,
Дамодам бўгай лаънати ҳақ фида.

Таажжубки бул жиннийн дўзахи,
Хари осён жоҳили барзахи.

Зи фикри шарофат гару шуъла зор,
Қилиб васфиға бир газал ошкор.

ҒАЗАЛ ГУФТАНИ МУЛЛА ЯҚУБ ДАР СИФАТИ ХУД

(Мулла Яқубнинг ўзи тўғрисида ғазал айтгани)

Жоно, сазойи нори жаҳаннам манам-манам,
Муставжиби азоби жаҳаннам манам-манам.

Фирайига муқорину, Намрудга надим,
Шаддодга мусоҳибу, ҳамдам манам-манам.

Қўймоққа бош кундан дўзах ўзим-ўзим,
Ҳамхоби нори аждари арқам манам-манам.

Дунёда қанча бўлса агар хайли дўзахий,
Сарқардан маосийн олам манам-манам.

Елгуз на ман-ки хотунуму, ўглиму, қизим.
Дўзахда ҳам буларга мусаллам манам-манам.

Уммийдим ул-ки гардиши даврони даҳр аро,
Сонийи пён мулжаму митъам манам-манам.

Бир даламан-ки шуҳратим офоқни олиб,
Даллоли (безориларам) манам-манам.

Суллоҳман-ки домани ҳар шайни ушласам,
Бер менга таиға деб анга тавъам манам-манам.

Мендек ягона мушрифӣ жони қани-қани,
Куфрий десаиғ замонада ман ҳам манам-манам.

Шилқим гадоӣман-ки олиб хурма бўйнимга,
Оламини чарх уриб ҳама кам-кам мапам-манам.

Ман бормаган эмас ҳама шаҳр ичра косиби,
Таммои турбу, сабзию, шалғам манам-манам.

Устимга гоҳ хирқау пашмини боязит,
Бўйнимга гоҳ тавқи газаб ҳам манам-манам.

Шоҳид ўзим-ки мунча гуноҳим-ки айлабон,
Мажму дўзахига муқаддам манам-манам.

Бадбахту шуми шуҳран охир замон десаиғ,
Буҷаҳду, Булаҳабга муқаррам манам-манам.

Бу мунча куфр илаи яна найрангу макр учун,
Шайтонга ҳам ҳикоятӣ, маҳрам манам-манам...

АВСОФИ МУЛЛА ЯҚУБ ХҶЖАНДИЙ

(Мулла Яқуб Хўжандийнинг сифатлари)

Эрур исми еттинчисидир насаб,
Хўжандий, ҳасаб номи зангар лақаб.

Худо тепасидин апи урмаса,
Тариқи шақоватга ул юрмаса,

Бўларму эди оти зангар аниғ,
Халойиқ қилиб зангари ҳар ониғ.

Олар ўзини одами зода ул,
Валекин ажаб содаи лола ул.

Агар соҳибӣ асидир нисбатӣ,
Нахоҳад ки зангар бўғай қисмати.

Ўилар гоҳи даъвойи маъсумлик,
Нажодиға нжоди марҳумлик.

Агарчанд маъсум ҳам бўлса ул,
Або жадди марҳум ҳам бўлса ул.

Валекин бу зангар мусаммоси ҳам,
Жаҳон ичра мансуб расвоси ҳам.

(Улар) номи маъсумлик комиға,
Сияр коми марҳумлик номиға.

Ўаерда агар топса бул беҳаё,
Вужуди фано ловуболи вабо.

Ўўриб нотавон ҳол бул Аҳраман,
Ба ҳангомаи базму, лутфу, сухан.

Олиб қўйниға икки ман тошини,
Уруб бе муҳабо ёрар бошини.

Вужуди эрур баски сомону, қум,
Аён икки азрақ кўзи кони қум.

Эи бас ким ҳама ичра кўп ўлтириб,
Хирад аҳлини қуйини бад кўриб.

Ба миқдор фаҳму, ба қадри хирад,
Олиб яхшилар суҳбатидин мадад.

Билиб зиндаги назми ашъорини,
Забон бирла ўз нутқи, гуфторини.

Басе саъй илан ўз сифотига ул,
Ўилиб бул газал зангар отига ул.

ДАР СИФАТИ ҚОЗИЙИ ХУЖА САГБОН

(Итбоқар хўжа қозининг сифатида)

Шаҳриёро, камина сагбон ман,
Пешвои сипоҳи хандон ман.

Асли отим агарчи қозидир,
Ўозийи қавми шаҳри тозидир.

Итбоқарлик эрур мени (яг) ҳунарим,
Бойси ризқи модару, падарим.

Ота-бобомни касбидир бу ҳунар,
Катта бобомни расмидир бу ҳунар.

Хайли кўппакяи толибидирман,
Жами сағбонни ғолибидирман.

Лашқари итга пешво ман-ман,
Сарвару соҳиби ливо ман-ман.

Дема ҳақдон ки ёри жонимдир;
Маҳраму, муниси маконимдир.

Кечалардир тамои қўйинида,
Думу, боши, оёқи қўйинида.

Езу қиш бир катакда ётармиз,
Бир буриш нонни бирга тотармиз.

Ошимиз бир ялоқдадир модом,
Бошимиз бир тубак ичида мудом.

Шом тентиб сабоҳ ухлармиз,
Хайли суллоҳ, жами суқлармиз.

Бизни дайдию, дарбадар дерлар,
Марғимизни моҳи сафар дерлар.

Бўлмасам олдида замони агар,
Тозилар қози қайда деб йиғлар.

Чунки жондин булар (ни) беҳ кўраман,
Булар афғон гар этса ман хўраман.

Даври оламда қанчаким ит бор,
Хамаси менгадир биродару ёр.

Қарри кўппак масобаи падарим,
Гуржайи ёш додару жигарим.

Ола тўрт кўз буродари айним,
Қора қанжиқ заифаи қайним.

Тозилардир рафиқу йўлдошим,
Хайли хавдон эрур қариндошим.

Даври даврони шаҳриёримда,
Асри султони комиронимда.

Ҳамма семирди, қоқ ман қолдим,
Ҳамма жуфт ўлди, тоқ ман қолдим.

Ҳамма қиз олди насли одамдин,
Манга қанжиқ тегиб насибамдин.

Шукрлиллоҳки энди ақронлар,
Менга хотин топиб қадрдонлар.

Бор умидим ани жамалгасидин,
Қафшу, тумору, тўйу галласидин.

Е илоҳи ҳамшиа ҳазратин,
Маъдину кони фатҳу нусратин.

Ўз паноҳида то ба рўзи қиём,
Жовидон сақла, эй худон аном.

ДАР МАДҲИ ДОМУЛЛА ҒОИБ МУНШИИИ КҮЮК

(Домулла Ғойиб Мунши куюк мадҳида)

Бўлди султон даврида бир мушнйи пайдо куюк,
Хушхату, нофаҳму, бетаълиму, бенимло куюк.

Пеши ҳазрат помн ман дар галла ноандохта,
Боз мегўяд, ки аз ман саҳв шуд, калло куюк.

Баднамолик дафтари давронда мунга хатм деб,
Осмондин бўлди нозил неча йўл иншо куюк.

Бесару сомон ҳамегардид чандин сол боз,
Ефт аквун гиру дору, маскану маъво куюк,¹

---

¹ Неча йиллар ҳеч нарчасиз бўлиб юрди,
Сўнгра энди мансаб топди ва уй-жой қилди.

Демаким, ёлғиз мунинг икки юзпдир сўхта,
Зоҳирю-ботинидир жумла сар то по куюк.

Хайрихоҳи кўка мирзо, котиби хоси замон,
Лек дар шатранж бозиҳо ҳарифи мо куюк.¹

Ҳар тарафга кўзини тортиб таъони тугмаси,
Кўринур бул важдин ҳар кимга бо имо куюк.

Васфи ў қардам (чунон) бо парда аз фаҳвои он,
То насозад бо мани бечора тухматҳо куюк.²

Гоҳ мулло, гоҳ шоир, гоҳ котиб, гаҳ сипоҳ,
Етмиш икки мазҳабу миллатдадир якто куюк.

Мехўрад дар як шаб аз даҳ жойи поранжи палов
Боз месозад шикоят аз шикам шабҳо куюк.³

Зарраи кўнглида йўқтур кийнаси, ақроллара
Мунча хулки хўб илан ҳам олму доно куюк.

(ТАКАББУР)

Эй дўхта бар қадди ту ҳайёт такаббур,
Бар қомати ту рехта олот такаббур,
Уфтода чушайтон зи самовот такаббур,
Мероси туро дод камолот такаббур,
Гўянд аз ин боб туро зот такаббур.¹

Ҳар субҳ салом айлар анга бир неча авбош,
Мажмуи фалокот зада-ю, муфлису, каллош,
Нон бирла қабо қайцусида кўзларида ёш,
Нон қайдаки йўқдир анинг ошхонасида тош,
Афеус бу аҳволида исбот такаббур.

Эй, габру-шақовот сияри жўши мукаддар,
Бо аҳли такаббур туп сардафтару, сарвар,

---

¹ Кўка мирзага хайрихоҳ, замонанинг яшии котиби,
Аммо шахматчиликда бизга ҳариф.

² Унинг сифатини пардалироқ қилдим, токи фаҳмлаб қолиб,
Мен бечорага тухматлар қилиб юрмасин (дедим).

³ Бир кечада ўн жойдан тортинмасдан қип-қизил палов ейди.
Яна кечалари қорин оғриқдан шикоят қилиб чиқади.

Шадлод ҳарифаст туро камтарӣ кихтар,
Фиръавн баҳомон шуда дар назди ту шашдар,
Намруд ба шатравжи ту шуд мот такаббур.²

Бир коса қотиқ олдида ҳам ёзу қишидир,
Саққоли билан шона-ю, ойина ишидир,
Эл ичра фалокатзадалар мунга кишидир,
Говхона экан дашти маломат, эшидир,
Шарм айла бу қишлоқ ила авқот такаббур.

Як шона ба мўят ба даҳ ангушт харийда,
Дар хори буни риши ту ҳар сўй давида;
Дар манзили шуми ту ҳарон шай-ки расида,
Монанди ман ақраб зи сарангушт газида,
Эй мазҳари масмуми ҳашорот такаббур.³

Ҳайҳот агар бўлса киши бир куни ногаҳ...
Авборида қолмас даҳи бар кам уни ногаҳ...
Ул дам (да) маломат била кўрсанг мун ногаҳ,
Нафрин қилакўр бу сари саммот такаббур.

Рўзе ки ба сижжини қазо руҳи ту ронад;
Молик ба сари садри жаҳаннам бинишонад,
Ондам лаби ту аржиуни асфала хонад,
Сад хона такаббур зи ту мерос бимонад,
Созанд ба исқоти ту ҳайрот такаббур.⁴

Гаҳ мансаби офтобчилик дабдабасида,
Гаҳ жишнии атфоли жаҳон дахмасасида,
Гаҳ журмийи исъёнзадалар замзамасида,
Гаҳ зоҳиди сажжода нишин васвасасида,
Гаҳ хонақаи шайхи каромат такаббур.

Шоёе зи ту шуд бўзахўрӣ дар ҳама даврон,
Маддоҳи дуоғӯи ту риндону, лавандон,
Якдам бувад аз пеши ту ранжур хуморон,
Аз бўи шароби шикамат маст швад он,
Шуд дайр вужуди ту харобот такаббур.⁵

Ҳам нақбатийи мардуми авбоши жаҳонсан,
Ҳам пухтау машқи сари наққоши жаҳонсан,
Ҳам хайли гадоларга қариндоши жаҳонсан,
Ҳам камбағалу, муфлисӯ, қаллоши жаҳонсан.
Ҳам волийи сомони иморат такаббур.

Имшаб ки ба хӯш омада чун мутриби созам,
Як шамма ба оҳанги сифот аз ту навозам,
Эй руъяти ту пеши гунаҳ журми жавозам,
Бо ин ҳама кибру, машию, дағдаға бозам,
Оранд халоиқ ба ту савғот такаббур.⁶

Ҳар шайъи сенга ҳамдаму соҳиб назар ўлгай,
Монандаи девонаву ё баҳру бар ўлгай.
Расвойи жаҳон ҳамсафару ҳамҳазар ўлгай,
Яъжўжа гирифтोर ўлиб дарбадар ўлгай,
Эй жомеи хосияти офот такаббур.

Дорад ба ҳама рўзу шабона сари жанги,
Машшотагару, гоза тарози руҳу ранги,
Худ соқию, худ риндию, худ мутриби чангӣ,
Худ шоҳиду, худ ошиқу, худ ҳофизу бангӣ,
Худ баччан бозигару Саллот такаббур.⁷

Султон каби даргоҳига худдомлар айлар,
Ҳеч нарсада йўқ, қалби алиф-ломлар айлар,
Бир печа мунӣ базмига оромлар айлар,
Аҳмад оталиқдек ани бадномлар айлар,
Лаънат ба ту, эй мазҳари миръот такаббур.

Эй мунзарифи ҳикмати дажжол аломат,
Эй муътарифи миллати ислом саломат,
Он кас ба ту исъёну маоли ту маломат,
Қуфраст саропо ҳама тақрир қаломат,
Онҳо ҳама ҳастанд аломот такаббур.⁸

М А Ё Н О С И

1. Тижучи қаддингга такаббурлик кийимини тиккан,
Қоматингга такаббурлик кийимлари ярашган.

Шайтон осмондан тушганда, эй такаббур,
Такаббурликнинг қамолотини сенга мерос қилиб

Шу сабабли сенинг зотингни такаббур (зоти) қолдирган,
дейдилар.

2. Эй габр, бад хулқ, ифлосликнинг кўп қайнагани,
Такаббурлар аҳлининг бошлиғи ва дафтар бошиси (сан),
Шаддод сенга энг кичик ҳарифдир,
Фиръавн ва Ҳомон сенинг олдинда ожиз ва ҳайрон
бўлиб қолди,

Намруд (аса) кибр шахматида сендан мот бўлди, эй
такаббур.

3. Тукишгни (тарашга) ўн бармоқли тарог оласан,
(У) соқолингнинг остидан ҳар томонга югуради,
Сенинг шум манзиллигда етилган ҳар бир парса,
Мени (чаққандек ҳар кимга) бармоғи учидан чиён
чаққандек (таъсир қилади),
Заҳарли ҳашаротларнинг келиб чиқадиган жойисан, эй
такаббур.

4. Бир куни сенинг жонингни қазо дўзахга ҳайдаса,
Молик жаҳаннамнинг энг тўрига ўтиргизса,
Ўша пайтда мени энг паст ерга тортинглар, деб лабинг
пичирлайди,
Сендан юзларча хонали такаббурлик мерос бўлиб қолади,
Сенинг исқотингга такаббурликни хайр қиладилар.

5. Сендан бўзахўрлик ҳамма даврга тарқалди,
Сенинг маддоҳ ва дуогўйларинг безорилар ва дангасалар,
Бир нафасда сендан ранжийдилар, хумори бўладилар,
Улар қорингдан чиқадиган ичкилик ҳидидан маст
бўладилар.

Вужудинг майхонадир, эй такаббур.

6. Бу кечаки, созим торлари авжга чиқди,
Сенинг сифатларинг куйларидан бироз чоламан,
Гувоҳ олдида сенинг юзингни кўришинг ўзи,
Менинг учун гувоҳлар жувозидир.
Халойиқ сенга совғалар келтиргаян учун,
Яна менга кибр, мап-манлик дағдагабозлик қиласан, эй
такаббур.

7. Бутун кеча ва кундузлар бу сарҳанг,
Соч тараш ва рашги-рўйини бўёқлар билан бўйш (билан
овора).

Ўзи соқи, ўзи май пучи, ўзи чанг чолғучи.
Ўзи маъшуқ, ўзи ошиқу, ўзи ашулачи-ю, ўзи бағни,
Ўзи ўйичи Саллотинг баччаси, такаббур.

8. Эй дажжол аломатларини доволик билан баён қилувчи,
Эй саломат ислом миллатини эътироф этучи,
Ул одам сенга пастёну, келажагингга маломат қилади.
Унинг тўғрисида ёзганларинг бошидан-оёнгича куфр,
Бу нарсалар ҳаммаси такаббурликнинг аломатларидир.

ДАР СИФАТИ НИЁЗЧА ОҒАЛИҚ

(*Ниёзча оғалиқ сифатида*)

Эй оғолиқ насаби зодаи шайтон пити-пит,
Қурратул-айни лаин, мункири имон пити-пит...

Бе ипёз аз ғазаби акбари жаббори лаҳад
Сарфароз аз асари лаънати яздон пити-пит.

Осийи рўзи азал заллатийю нома сиёҳ,
Жофии дайри абад жоҳиди ҳусрон пити-пит.

Бенасиб аз неъами гулпани фирдавси бар ин,
Ноумед аз карами раҳмати раҳмон пити-пит.

Сухраи ҳарду саро масхарап рўзи жазо,
Тоғи тахти само боғин даврон пити-пит.

Қолди чандон бу шақоватзада исъён тағида,
Минг йил ар кавласа топмас ҳама инсон пити-пит.

Мунча ким, дийдан бийнандагадир турқи совуқ,
Чунки юз чиллаи қиш рангида шобон пити-пит.

Егди муздек юзидин ёзу қишин қору қиров,
Тугди совуқ сўзидин сарди зимистон пити-пит.

Хари ботил, падари астару, модар бахато,
Потин логари қирчанғуи капшон пити-пит.

Жуъи баднафс магарнаж шикаму, деу-юҳо,
Аждаҳо луқман нар гули бибобон пити-пит.

Маҳраи муҳтарами хос азопли ражим,
Сокин соғари Заҳробаи қатрон пити-пит.

Тавқи лаънатни осиб бўйнига маҳшар кунда,
Айлағай дўзах (аро) жилва-ю жавлон пити-пит.

Зани гар, лодау, духтар (бузуқу), бачча талоқ,
Лўли-ю, чўғию жодугари мултон пити-пит.

Мумсику, мурдани-ю, дайдию суллоҳи сагон,
Тозии дарбадару, кўппаки хандон пити-пит.

Кимда ким бўлса Ажам шаҳри аро оши кавар,
Анда бўлгай шу замон ҳозире шоби пители-пит.

Соҳиби маърака ҳарчанд хабар қилмаса ҳам,
Хоҳ-нохоҳ бўлур ошига меҳмон пители-пит.

Кўзига кўчада ҳар нарса агар бўлса дучор,
Хоҳ агар пукану, ишкаммау, куҳдон пители-пит.

Нўш этар кўппаки қассоб сифат хому ҳаром,
Бавлу куҳу сурию талхаку асмон пители-пит.

Толиби мансаб, ханнос судурун-носи,
Соҳиби рутбададир носи лаймон пители-пит.

Пешвои сафи дажжол, алайҳиллаъна,
Ходии кофилаи лашкари шайтон пители-пит.

Даҳр аро қайси фалак рутбага гар бўлса надим,
Оқибат қилгай ани ер била яксон пители-пит.

Фасли наврўз хазон бўлди муни нақбатидин.
Еғдириб равзаи иқболига аҳзон пители-пит.

Кўрдиким, мавсуми наврўза тегиб сарсари дай,
Бўлди бу мазрааи тундига деҳқон пители-пит.

Тангийи қулни худо урса магар теппасидан,
Естаниб кишти умиди уза саъбон пители-пит.

Кўча гирди саҳару шом югурдак раҳаки,
Хабарорандае-ки базмаки ёрон пители-пит.

Тилчию, мухбираки зан-базану шуй-башуй,
Элчин чопараки тўйи каримон пители-пит.

Манҳию, суҳбатаку, матбаҳаки мажлисагон,
Чархию, ошхўраки ошаки қурбон пители-пит.

Сагаки, зораку бе соҳибаку дайдияки,
Хараки гийдияки бопаки полон пители-пит.

Жадалак қораку, сарсонаку, саргаштаяке,
Пурсаросимаиеке арраку, паррон пители-пит.

Мардаки боди яке фоши хушомат кунаки,
Булажаб зодаки уъжубаи ақрон пити-пит.

Дўзахй жояки ҳам, по яки намрудаки габр,
Ер фиръавнаку ҳамроҳаку ҳомон пити-пит.

Жути баднафсаки суллоҳи юҳо ишкамаки,
Аждаҳо комаку нарғўлаки гулон пити-пит.

Лода маъ жунаку, бадкайфаку сирри...
Пода бардораку ҳаммолаки риндон пити-пит.

Бе маҳалхандаяке, бандаяке, гандаяке,
Дар назар зиндаяке мурдаи товон пити-пит.

Етти ман (бори) эшакни осиб (он) гарданига,
Айлади отини бўқоқи ғазабдон пити-пит.

Дема бўқоқ бу ҳар бўйнидаги тўрбалари,
Икки оруғаи ишкамбаи говон пити-пит...

Ёки кекиртакидан жўртага осилтурубон,
Хандалақдан икки тарбузни намоён пити-пит.

Ё осиб гарданига ўн қути арқам дон (ни),
Икки ҳар тухраи беш чаксани шоён пити-пит.

Хост Махмур, ки дафтар кунад авсофи туро,
Манъ фармуд вале меҳтари даврон пити-пит.

Сохтам мадҳи замийм ту бадни жой тамом,
Варна будам паи шаҳномау дoston пити-пит¹.

---

¹ Махмур шеърлари устоз адабиётшунос Азиз Қасимовнинг «Махмур» номли рисоласидан олинди. — Муаллиф изоҳи.

ҚАҲҚАҲАНИНГ ҚУДРАТИ

XIX аср ўзбек ҳажвиёти фақат сон ва сифат жиҳатидан юксалибгиша қолмай, кўплаб янги ҳажвий жанрларнинг ҳажвиёт оламига олиб кирилиши, қатор янги ҳажвий усулларнинг кашф этилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Улар ўзбек ҳажвиётининг бундан кейинги камолотига кучли таъсир кўрсатди. Муқимий, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар ўгли сингари кўплаб ҳажвгўй шоирлар ана шу жанр ва усуллардан илҳомланиб ижод қилдилар.

XIX асрдаги ўзбек ҳажвиёти услубиётини чуқур тадқиқ этиш, бу даврда янги ҳажвий усулларнинг майдонга келиши ва ривожланиши омиллари, турли ҳажвий усулларнинг табиати ва хусусиятлари, ҳажвий усулларнинг адабий жанрлар, шеърини санъатлар, вази ва қофия билан муносабати, ҳажвий усулларнинг ҳар қайси ижодкор шахсияти билан боғлиқ жиҳатлари каби муҳим масалаларни жиддий илмий тадқиқ қилиб, уларнинг қонуниятларини белгилаш—адабиётшунослигимизнинг муҳим вазифаларидан саналади. Бу вазифаларнинг ҳал қилиниши ана шу даврда ижод этган йирик ҳажвгўй шоирлар фаолияти, бадий маҳорати, ҳажвий услуби хусусиятлари, ҳажвий тасвир яратишда қўллаган ранг-баранг усуллари табиатини аниқ асарлар мисолида атрофича тадқиқ қилиниши билан узвий боғлиқдир.

XIX аср ўзбек ҳажвичилиги ривожини ҳақида гап бораганда, даставвал, Махмур ижоди диққат марказимизда туради. Зеро, бу давр ҳажвиёти тараққиётини ана шу моҳир ижодкор асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Махмур ҳажвиётимизнинг кўп асрли ижобий анъаналарини давом эттириб ва ривожлантира бориб қатор янги

ҳажвий усулларни адабиёт оламига олиб кирди. Ушунг кўисовли ҳажвий асарлари қаҳқаҳали кулгига асосланган учун ҳам халқ эътибори ва меҳриши қозонди. Шоир кулги яратишнинг янги-янги усулларини кашф этиб, улар воситасида Қози Муҳаммад Ражаб Авж, Ҳаким Туробий, Домулло Аштиӣ, Наврўз меҳтарбонини, Мир Асадсингари кўплаб бетакрор ҳажвий тимсолларни гавдалантирди. Ижодкор томонидан кенг қўлланган ўз-ўзини фож қилиш усули ҳажвиётимиз тарихидан алоҳида ўрни эгаллади.

Махмур хилма-хил жанрлар, тасвирий воситалар, вази, қофия ва радифларини кулгилп тасвир яратишга хизмат қилдириб, ҳажвий услуб ривожига кучли ижобий таъсир кўрсатди.

XIX аср охири ва XX аср бошлари ўзбек адабиётидаги ҳажвиёт камолида Махмур яратган ижодий мактаб асосий дастуруламаллардан бири бўлиб хизмат қилди.

Ана шу маҳоратли ҳажвгўй шоир ижодий услубини атрофлича тадқиқ этиш, у қўллаган ҳажвий усуллар табиатиини кашф этиш, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш омилларини ўрганиш муҳим илмий натижалар берини шубҳасиз. Бу жараёнда фақат Махмур услубиётини эмас, айни чоғда ўзбек бадий тафаккури тарққибётининг муҳим қирраларини ҳам кашф этилиши мумкин.

Адабиётшунослигимиз Махмур ижодиининг ҳажвиёт ривожигаги ўрнига муносиб баҳо берган. Ташиқли олим, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори профессор А. П. Қажумовнинг «Махмур»¹ номли китобида, «Қўқон адабий муҳити»² сарлавҳали йирик тадқиқотида шоир ижодининг гоивий-бадий хусусиятлари анча муфассал текширилган. Аллома Махмур ҳаёти ва фаолияти, ушунг ижодий мероси, ҳажвиётининг гоивий йўналиши, ҳажвий тимсоллар олами, бадий тасвир услубининг айрим муҳим қирраларини батафсил ёритиб берган. Махмур бадий маҳорати ҳақда сўз борар экан, А. П. Қажумов шоир ҳажвиётинида фойдаланилган жанрлар, хусусан, газал, муҳаммас каби анъанавий шаклларини қўллаш, сюжетли шеър яратиш, «чордарчор» шеърини усулини кашф этиш

¹ А. П. Қажумов. Махмур. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1956:

² А. П. Қажумов. Қўқон адабий муҳити. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1961.

борасидаги санъаткорлигини кенг ёритади, айрим шеър-ий санъатлар, хусусан, ўхшатиш ва муболағанинг ҳажвий тасвирдаги ўрни ва аҳамиятини атрофлича тадқиқ этади. «Хапалак» шеъри, — деб ёзади аллома, — Махмурнинг қанчалиқ сўз устаси, тасвир воситаларини жуда ўринли ва маҳорат билан тасвирлай олишига мисол бўладиган шеърлардандир. Бу кичик газал йўлида ёзилган шеърда зўр ўхшатишлар, истиоралар, муболағаларга эга бўлмаган биронта байт учрамайди».¹

А. П. Қаюмов ўз асарларида Махмурнинг ҳажвий портрет яратиш соҳасидаги маҳорати қирралари ҳақида ҳам анча батафсил тўхталади. Олим таъкидлашча, «Дар ҳажви хўжа Мир Асад» асаридаги ҳажвий тимсол портрети тасвирида «...ҳар бир мисрага сингиб кетган истехзо ва ғазаб бу мисраларнинг сатирик кучини жуда ошириб юборган. Шу мисралар туфайли ўқувчининг кўз олинди заъфарон табиатли, қўргошин юзли бир одам гавдаланади. Ҳаҳрабо тани билан «тилло зоти» ўртасидаги боғлиқлик мантиқан асосланган бўлса-да, бу ерда унинг олий насаб — зоти пок («зоти тилло») кишилардан эканига заҳархандали имо ҳам бор. Ана шу зотлар, яъни Хўжа Мир Асаднинг ота-бобалари кейинги мисраларда киноя билан эмас, балки очиқдан-очиқ сатирик танқид билан кўрсатилиб, сариқ сўфи ва зарғалдоққа ўхшатилади».²

А. П. Қаюмовнинг ушбу асарларида Махмурнинг ҳажвиётлар тили устида ишлаш маҳоратининг айрим қирралари, жўмладан, иккитиллилик, сўз танлашдаги санъаткорлик алоҳида таъкидлаб кўрсатилади.

Шу билан бирга, мазкур асарларда шоирнинг ҳажвий тасвир усулларини тўла-тўқис ўрганиш мақсади қўйилмагани туфайли бир қатор масалалар, хусусан, Махмур ҳажвиётида вазн, қофиянинг тутган ўрни ҳақида фикр юритилмайди, бадиий тасвир воситалари табиати, турлари улардан кулги яратишда фойдаланишнинг бир қатор назик жиҳатлари, жанрлар масаласи, кулгили тимсол яратиш хусусиятларининг баъзи муҳим қирралари етарли даражада очилмай қолган.

Бу хил тадқиқот давомида шоир услубининг барча жиҳатларини изчиلى ўрганиш ва ёритиш, аynи пайтда ўзбек ҳажвиётчилиги таараққиётининг бир қатор муҳим қирраларини кашф этиш мумкин бўлади.

^{1,2} А. П. Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. 180, 185-бетлар:

Мазкур рисолада Махмур ҳажвий услуби хусусиятларини атрофлича ўрганиш, унинг кулгили ҳажвий тимсол яратиш усулларини аниқлаш, уларнинг ўзига хос жиҳатлари: анъанавий ҳажвий тасвир усуллари билан алоқаси, янги қирралари, ҳар қайси усулнинг ўрни, моҳияти, кулгили қиёфа чизиш имкониятлари, шоирнинг ушбу усуллардан фойдаланишдаги бадий маҳоратини таҳлил этишни ният қилдик.

Махмур ҳажвийнинг услуб хусусиятлари адабиёт-шунослигимизда шу пайтга қадар махсус ўрганилган эмас. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, шоир ҳаёти ва фаолиятига бағишланган илмий асарларда Махмур ҳажвий услубининг баъзи қирралари умумий тарзда таъкидлаб кўрсатилган холос. Шу боисдан Махмур ҳажвий услубининг шаклланиш манбалари ва омиллари, шоирнинг кулгили тасвир яратишда жанрлар ва шеърӣ шакллардан, анъанавий ҳажвий усуллардан фойдаланиш маҳорати, унинг кашфиётчилик кўлами, янги ҳажвий тасвир усуллари моҳияти, шоирнинг бадий тасвир воситалари, вазн ва қофиядан ҳажвий тимсол ва манзаралар чизишда фойдаланишдаги санъаткорлигини илк бор атрофлича кўрсатишга интилдик.

ҲАЖВИЙ УСЛУБ ҚИРРАЛАРИ

Ҳажвий — кулгили бадий танқиддир. Бинобарин, ҳажвий услубнинг диққат марказида кулгили тимсол яратиш, кулги воситасида хилма-хил ижтимоӣ иллатларни кескин, аёвсиз фош этиш мақсади туради. Шубҳасиз, ҳажвий услуб, аввало, ижодкорнинг ғоявий-бадий нияти билан бевосита алоқадордир. Яна тўғрироғи, ҳажвий услубни ана шу ғоявий-бадий ният белгилайди. Асарда кимлар, қандай иллатлар фош қилинади, қайси жанр танланади, муаллиф ҳажвий тимсолнинг иллатларини санаш йўлини тутадими, воқеалар воситасида унинг ижтимоӣ қиёфасини гавдалантирадими, ҳажвий тимсол номини атайдими ёки умумлашма тимсол чизадими — шунга ўхшаш қатор масалалар услубни белгилаб беради.

Ҳажвий услубни қисқача қилиб ҳажвий асарда кулги яратиш, кулгили бадий тимсолни гавдалантириш усуллари мажмуъи, деб аташ тўғрироқ бўлар. Бу хил усуллар эса ҳажвий асар шаклининг ҳар бир қирраси билан, жанр танлашдан бошлаб қофия ва радиф устида

ишлаш жараёнигача бадний тасвирнинг барча қирраларини қамраб олади.

Ҳажвий асар кулгили чиқиши учун имкони борича ихчам ҳажмга эга бўлиши, ҳажвий белгилар, иллатлар аниқ ва ёрқин ифодаланиши лозим. Бинобарин ҳажвгўй ўз асарини учун иложи борича ихчам ҳажмли жанр танлайди. Албатта ҳажм, жанр ҳажвия-мазмуни билан ҳам белгиланади. Агар ҳажвий тимсолнинг иллатлари кўп бўлиб, уларнинг барчасини фош этиш мақсад қилиб қўйилса, шунга яраша ҳажм, бинобарин жанр танланади. Ёхуд воқеабанд асар яратиш ният қилинса, шунга мувофиқ ҳажвий ҳикоя жанрига мурожаат қилинади.

Танланадиган ҳажвий жанр асарда қўлланадиган фош қилиш усулига ҳам боғлиқдир, албатта. Ҳажвий тимсол ҳажвий мадҳия усулида фош қилинадиган бўлса, шунга мувофиқ жанр белгиланади, ўз-ўзини фош қилиш усули кўзда тутилса, унга мос ҳажвий фахрия жанри ва муайян шаклга мурожаат қилинади ва ҳоказо.

Ўзбек ҳажвиётида кенг қўлланган жанрлардан бири ҳажвий қасидадир. Мадҳияга мўлжалланган қасида жанрида ҳажвий тасвирнинг ўзинёқ ўқувчи лабига табассум бахшида этади. Зеро, бу жанрдаги ҳажвий асарларнинг аксариятида хилма-хил ижтимоий ва шахсий иллатлар киноя моҳиятига эга бўлган мақтов тарзида фош этилади.

Қасидадан бошқа шаклга эга бўлган, масалан газал, маснавий, мухаммас ва бошқа шакллардан ҳам ҳажвий фахрия, ҳажвий мадҳия, ҳажвий васф жанрларидаги асарлар яратишда фойдаланиб келинган. Ҳажвий фахрияда ҳажвий тимсол ўз-ўзини мақтаб кўринишида фош қилинса, ҳажвий мадҳия, ҳажвий васф жанрларида ҳажвий тимсоллар шоир номидан ёки халқ номидан мақташ кўринишида қораланади (бу каби жанрлардаги асарлар Махмур ҳажвиётида кўплаб яратилган).

Ўзбек ҳажвиётида кенг қўлланган жанрлардан яна бири ҳажвий ҳикоядир. Маснавий шакли бу жанрдаги асарларни яратишга қўл келган. Хилма-хил кулгили воқеалар асосида салбий тимсол иллатларини фош қилишга имкон берадиган бу жанр Навоидан бошлаб Муқимий, Завқийлар ижодига қадар кўплаб сермазмун асарлар яратишга асос бўлиб хизмат қилди.

Адабиётимизда ҳатто ҳажвий сабҳатнома, ҳажвий марсия, ҳажвий тарих жанрларидан ҳам кулгили ҳажвий тимсоллар тасвирида фойдаланиб келинган.

Воқеабанд ҳажвий асарларни яратишда тасвирлашувчи воқеаларни танлаш ҳам муҳимдир. Ижодкор ҳар қандай салбий воқеани қаламга олавермайди, балки кўпроқ кулги уйғотишга имкон берувчи воқеаларга мурожаат қилади ва ана шу воқеалар жараёнида ҳажвий тимсол хусусиятларини кулгили тарзда очиб беради. Муқимийнинг «Тўй» ҳажвиясида тавланган воқеалар шу жиҳатдан аҳамиятлидир. Мақтанчоқ гумаштанинг тўй олдидаги гердайншлари, хўжайин «тил берган»дан сўнг тўйнинг ниҳоятда ихчам ўтказилиши, дастурхондаги наъматлар, тортилган ошнинг кулгили тасвири, тўй эгаларининг хўжайиндан қўриқиб шивирлаб сўзлашишлари ва бошқа воқеалар асарнинг кулгили ифодасида қўл келган.

Завқий «Воқеаи қози сайлов» ҳажвиясида қозининг маъший бузуқлигига доир воқеадан, унинг риёкорона сўзларидан фойдаланиб, ҳажвий тимсол устидан қаҳқаҳа уйғота олувчи лавҳалар чизади.

Истеъдодли ҳажвгўй шоирлар жиддий ҳаётий воқеалардан ҳам кулгили тимсоллар яратишда усталлик билан фойдаланадилар. Муқимийнинг «Танобчилар» асарида тасвирланган воқеа — ижтимоий ҳаёт ҳодисаси. Бир қараганда бундай жиддий воқеа асосида кулги яратиш мушкулдек туюлади. Лекин санъаткор шоир Муқимий ана шу воқеадан ҳам кулгили лавҳалар учун зарур нуқталар топа билади.

Танланган ҳажвий қиёфа белгиларини ўрганиш ва умумлаштириш ҳам ҳажвий услуб қирраларида бири-дир. Ижодкор аниқ бир шахсни фон қилишиб мақсад қилиб қўяр экан, унинг ҳажв қилиниши мумкин бўлган белгиларини излайди, уларнинг даражасини белгилайди, чунончи, ташқи киришишдаги: гавдаси, юзи, аъзолари, кийиниши — барчасини жиддий кузатиб, уларнинг кулги яратиш имкониятларини излайди: юриш-туриши, ўзини тутishi, одамлар билан муносабати, нутқи хусусиятларини кузатиб, улардан кулги қидиради, ижтимоий қиёфасини атрофлича ўрганиб, дунёқарашини, мол-дунёга муносабати, аёлларга, оилага, ўзига тобеъ шахсларга муносабатини кузатиб, кулгили жиҳатларини аниқлайди. Ҳажвчи қанчалик сипчков бўлса, шахснинг кулгига муносиб қирраларини шунчалик кўп топа олади. Фақат шугина эмас, кўзга ташланиб турган белгилардаги «кулги яшаш» нуқталарини кўра олиш ҳам ҳажвчи

маҳоратига боғлиқ. Санъаткор ҳажвчи белгилардаги ҳеч ким кўра олмагап, эътибор бермаган зарралардан қаҳқаҳа қўзғовчи тасвирлар яратиши мумкин.

Ҳажвий тимсолнинг кулгили қиёфасини чизишда ташқи кўриниши (портрет) тасвири алоҳида аҳамиятга эга. Зеро кулги даставвал ҳажвий тимсол аъзолари, кийим тасвиридан бошланади. Санъаткор ҳажвгўй шоир ёки ёзувчи ўзи тасвирлаётган ҳажвий тимсол кўриниши ва кийинишидан хилма-хил кулгили чизгилар топа билади. Бу хил тасвир, хусусан, номи кўрсатиладиган ҳажвий асарларга хосдир. Маълумки, ҳажвий асарда тарихий, аниқ шахслар кулги остига олинар элан, ўқувчи аввало портретнинг кулгили тасвирини кутади, албатта. Айни чоғда бундай шахслар портрети шу шахснинг ҳақиқий ташқи қиёфасининг етакчи белгиларини сақлаб ҳам қолиши керак. Ҳажвгўй шоир ёки ёзувчи ана шу ҳаётий белгиларни бўрттириб тасвирлаш билан кулгили қиёфа чизади.

Шуви алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳажвий асар қимматини ҳажвий тимсолнинг ижтимоий қиёфаси белгилайди. Ҳажвий ҳазилдан фарқлаб турувчи жиҳат ҳам, бизнингча, худди ана шунда. Ҳажвий тимсолнинг ижтимоий қиёфаси қанчалик мукамал ва кулгили чизилса, ҳажв шунчалик ўз мақсадга эришган бўлади. Ҳақиқий ҳажвиётнинг асосий муддаоси ҳам ижтимоий жиҳатдан зарарли иллатларни аёвсиз фош этиш, уларни кескин инкор қилишдир.

Умумлашма тарзидаги ҳажвий тимсоллар яратишнинг ўзгача «иш услуби» мавжуд. Бу жараёнда ҳажвгўй шоир фош қилинаётган иллатларни турли хил шахслардаги белгиларни ўрганиш ва уларнинг аҳамиятли қирраларини умумлаштириш усулини қўллайди, асосий белгилардан кулги уйғотиш имкониятларини излаб топади, кулгили зарралардан қаҳқаҳалар яратади. Риёкор руҳонийлар қиёфасини чуқур ўрганган Муқимий улардаги етакчи белгиларни ихчам тарзда умумлаштириб очкўз, хотинбоз «авлиё»нинг ёрқин тимсолини шу тарзда чизган эди.

Ҳажвий тасвир усулларида яна бири, шубҳасиз, ҳажвий тимсол нутқи воситасида кулги яратишдир. Маълумки, нутқ бадиий адабиётдаги тимсол яратишнинг энг унумли воситаларидадир. Унинг ёрдами билан тимсолларнинг маънавий олами, шахсий хусусиятлари ишоралар тарзда ёритилади. Ҳажвий асарларда эса нутқ ор-

қали ҳажвий тимсолга хос иллатларни кулгпли тарзда ифодалаш имкониятлари чексиздир.

Ҳажвий асардаги нутқ кулги яратиш мақсадини кўзлагани учун фош қилиш йўналиши ҳажвгўйнинг диққат марказида туради. Кўшинча ҳажвиёт тимсол нутқи воқитасида кулги яратиш «қаҳрамон» фикрлашидаги мантиқсизлик, маънавий қиёфа билан нутқ ўртасидаги номуносиблик асосида амалга оширилади. Нутқдаги бачканалик, бошқа тилдаги сўзларни айнан ишлатиш кабилар ҳам кулги кўзгатишга хизмат қилади. Муқимийнинг «Московчи бой таърифида» шеъридаги бой тилидан айтилган форсча, русча жумлалар ана шундай вазифани бажарган эди.

Ҳажвий тимсол номи кўрсатилган асарлардаги «қаҳрамон» нутқи умумлашма тарзидаги асарлардаги нутқдан муайян жиҳатлари билан фарқланади: агар шоир умумлашма усули қўлланган ҳажвиялардаги «қаҳрамон» нутқини акс эттиришда мутлақо эркин ҳаракат қила олса, яъни нутқни ўзи пстаганча бера билса, номи кўрсатилган асарларда тарихий шахс нутқининг етакчи жиҳатларини сақлаб қолишга ва унга таянган ҳолда иш кўришга мажбур. Акс ҳолда бундай асарларнинг ишонтириш қуввати, таъсир кучига путур етади. Демокримизки, бундай асарлар билан тапишган ўқувчи «қаҳрамон» нутқида ўша шахснинг ҳақиқий нутқига хос асосий белгиларни кўра олсин. Шундагина нутқ ҳам жонибали, ҳам кулгили чиқади. Бу эса, албатта, тасвирланаётган ҳажвий тимсолнинг нутқи хусусиятларини атрофлича ўрганишни талаб қилади. Бу, ҳажвий тимсол нутқи тарихий шахс нутқига тўла мос келиши лозим, деган сўз эмас, албатта. Тарихий шахс нутқининг муҳим хусусиятларидан бир-иккитасини сақлаган ҳажвгўй улар заминида ҳажвий тимсол нутқини кучайтириш, нутқий муболага қўллаш ҳуқуқига эгадир.

Ҳажвий тимсол нутқи тарихий шахс нутқи хусусиятларини акс эттиролмаган тақдирда — агар тарихий шахс нутқида ажралиб турувчи хусусиятлар кўзга ташланмаса — унинг нутқи маънавий қиёфа билан мантиқий алоқада бўлиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, «қаҳрамон» нутқида тарихий шахс қиёфасига хос жумлалар кулгили қилиб акс эттирилиши лозим.

Хуллас, ҳажвий тимсол нутқи кулгили тасвир чизишининг самарали усулларидан биридир.

Ҳажвиётда асосий мақсад кулгили тимсол яратиш бўлгани учун ижодкор эътибори кулги уйғотиш усул-

ларини таплаш, лозим бўлса, янгиларини кашф этишга қаратилади.

Кулги яратини усулларидан бири тасвирланаётган белгини кучайтириш, бўрттиришдир. Бунга аввало му- болага воситасида эришилади.

Белгини кучайтириб тасвирлаш мумтоз адабпётнинг азалий усулларидан бири. Ижобий қаҳрамонларга хос фазилатларни бўрттириш кўплаб шоирларимиз ижодида кенг қўлланганлиги маълум.

Ҳажвийётда эса кучайтириш юқори даражага кўтари- лади, тасвир ҳаётийликдан кескин узоқлашади, ҳаётий белги ва ҳажвий тасвир ўртасидаги номутаносиблик кул- ги учун замин яратади.

Ҳажвийётдаги кучайтириш, бўрттириш эса асосан кул- ги уйғотиш мақсадини кўзлайди. Ундаги муболага кучли бўлиши билан бирга номутаносиблик, мантиқсизлик асо- сига қурилиб, ўқувчида бепхтиёр қаҳқаҳа уйғота олиши ҳам керак. Бинобарин ҳажвийётдаги ҳар қандай му- болага ҳам кулги уйғотавермайди.

Ҳажвий асарларда ташбиҳнинг хилма-хил турлари ҳам белгини кучайтириш, кулгили ҳажвий тимсол яра- тишга хизмат қилади. Лирик, лиро-этик ва эпик асар- ларда ташбиҳ лирик ёки эпик тимсол қиёфаси ёки фао- лиятини ўқувчи кўзи олдида аниқроқ жонли ва ёрқин- роқ, таъсирчан ва жозибадорроқ гавдалаштириш мақса- дини кўзласа, ҳажвий асарларда кулгили манзаралар, лав- ҳалар чизиш, ҳажвий тимсолнинг ташқи кўриниши, маъ- навий қиёфаси, фаолияти қирраларини мумкин қадар кулгилироқ қилиб тасвирлашга хизмат қилиши керак. Ҳажвгўй шоир ўхшаган ва ўхшатишган нарсаларни шу жиҳатдан келиб чиқиб танлайди.

Ҳажвий асарларда кенг қўлланувчи сифатдошлар ҳам кулги яратишда маҳсулдор воситалардан ҳисобланади. Шоир ёки адиб ҳажвий тимсол қиёфасию фаолиятини бири-биридан кулгили сўзлардан фойдаланиб тасвирлар экан, у ўқувчи кўзи олдида ёрқинроқ, ҳаётийроқ гавда- ланади.

Бўрттирилган кулгили тасвир чизишда талмеҳлар ҳам таъсирчан воситалардан ҳисобланади. Ҳажвгўй ўз «қаҳ- рамон»ини афсонавий тимсоллар, тарихий шахсларга қи- ёслар экан, таққослашдаги номувофиқлик ҳажвий тим- сол ва талмеҳда тилга олинган шахс ўртасидаги ному- таносиблик кулгига асос яратади.

Бадиий тасвирнинг тавосуб ва ҳусни таълил, тажо-

ҳули ориф ва тазод, тажнис ва тақрир каби санъатлари ҳам қулги яратишда фаол иштирок эта олади.

Ҳажвий услуб қирраларидан бири шеърӣ асарнинг қулгили чиқишида вази имкониятларидан унумли фойдаланишдир. Шеърӣ ўлчов шакл турларидан бири сифатида тимсол яратишда ҳам муайян аҳамиятга эгадир. Вази воситасида ҳосил қилинадиган оҳанг ҳажвий тимсолни жонли ва жозибали гавдалантиришда ҳам, воқеабанд асарда тасвирланаётган бадий манзараларнинг таъсирчан ифодаланишида ҳам шoirга қўл келади.

Ҳажвгўй шoir асар «қаҳрамон»нинг ижтимоӣ ва шахсий хусусиятлари, фoш этилаётган иллатлар моҳияти, лирик ёки эпик тасвир мазмунидан келиб чиқиб вази таълайди. Муқимийнинг «Авлиё» ҳажвиясида танланган рамали мусаммани маҳзуф вази рибор руҳонийнинг салобатли ташқи қиёфаси-ю, бемаъни кирдикорлари: очкўзликни маъний бузуқлиги, иккиюзламачилиги бадзабонлиги каби иллатларини вази оҳангли мисралар воситасида таъсирчан ифодалашга имкон берган бўлса, «Тўй» шеърисида танланган ҳафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф ўлчови эпик воқеаларнинг жонли тасвири учун қулай оҳанг имкониятлари яратган. Аваз Утар ўғининг «Йўқ бўлинг» ҳажви учун танланган рамали мусамман маҳзуф вази зoлим амалдорлару худбин давлат арбоблари қиёфасини хитобли оҳангга эга мисраларга жо қилишга ёрдам кўрсатган. Завқий яратган «Аҳли раста ҳажви» асаридаги қаҳқаҳали қулгини шoir танланган ҳазожи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф вазиносиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Қулгили тасвир яратишда қофия ва радифлар имкониятидан фойдаланиш ҳам ҳажвий услуб қирраларидан бирини ташкил қилади. Шеърӣ асарларда қофия ва радифларнинг мазмуни уюштириш, лирик ёки эпик қаҳрамон хусусиятларининг турли қирраларини таъкидлаб кўрсатиш, шу туфайли ўқувчи диққатини асарда ифодалаётган муҳим ижтимоӣ-ахлоқий сояларга жалб қилишдаги аҳамияти виҳоятда муҳим. Шарқ адабиётига хос шеърӣ шаклларда қофия ва радифларнинг кенг қўлланиши, газал, қасида, қитъа каби шаклларда ҳар байтда ягона қофиянинг сақланиши, радиф бўлиб келаётган сўзларнинг айнан такрорланиши бадий шаклнинг ушбу жузвлари аҳамиятини янада кучайтиради.

Ҳажвгўй шoir қулгили тасвир яратишда қофия ва радифлардан, айниқса, барақали фойдаланади. Ҳажвий тимсолнинг энг муҳим белгиларини қофияларда такрор-

лаш, таъкидлаш билан ёрқин ижтимоий қиёфа чизишга эришса, қофияларда кулгили сўзларни танлаш воситасида қаҳқаҳа уйғотиш мақсадини рўёбга чиқаради. Жумладан, Муқимийнинг «Баччагар» радифли ҳажвияси, Завқийнинг «Аҳли раста ҳажви» асаригади қофияларнинг кулги уйғотишдаги аҳамиятини эсласак, мазкур фикрнинг тўғрилиги аён бўлиб қолади.

Шундай қилиб, ҳажвий услуб қирралари ранг-баранг. Ижодкорнинг гоаявий-бадий иняти билан белгиланувчи ҳажвий услуб асар жанрини танлаш, ҳажв қилинувчи ижтимоий гуруҳ вакиллари хусусиятларини ўрганш ва умумлаштириш, асарда уларнинг ташқи қиёфаси, ижтимоий ахлоқи, шахсий иллатлари, нутқини гавдалантириш, белги ва ҳолатларни бўрттиришда кулгили қиёфа чизишда шеърий санъатлар, вазн, қофиядан, кулги яратишнинг бошқа йўллари — зуллисонайлик, муламмаъчиликдан фойдаланиш усулларини ўз ичига олади. Бу усулларни моҳирона қўллаб, ўлмас бадий обидалар яратиш эса бевосита ижодкор санъаткорлигига боғлиқдир. Етук ҳажвгўй шоир Махмур эса хилма-хил ҳажвий усулларни танлаб, уларни бетакрор ҳажвий тимсоллар чизишга бўйсундира олган ижодкор эди.

МАХМУР ҲАЖВИЙ УСЛУБИДА АДАБИЙ ЖАНРЛАР ВА ШЕЪРИЙ ШАКЛЛАРНИНГ ЎРНИ

Ҳар қандай адабий асар мазмунининг бадий шакл билан узвий боғлиқлиги, мавзу ва гоаянинг муайян жанр, тимсоллар, бадий тасвирий воситалар, вазн, қофия воситасида ифодаланиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Ҳажвий асарларда бу хил муносабат янада ёрқинроқ акс этади. Зеро, кулгили тимсоллар яратиш, кулгили манзаралар чизишда асар шакли муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Махмур халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиз ҳажвиётидаги услубий анъаналарни давом эттирган ҳолда ўз асарлари шаклини танлашга алоҳида диққат қилди ва ундан қаҳқаҳа яратишда моҳирона фойдаланди.

Шоир аввало анъанавий жанрлар имкониятини пухта ўрганиб, ўз асарларини кулгили қиёфа чизиш учун мақбул жанрлар асосида яратишга ҳаракат қилди.

Маълумки, Махмургача ёзилган ҳажвий асарлар кўпинча маснавий, қитъа, мухаммас каби шаклларда битилган эдики, Алишер Навоий, Машраб, Турди каби

ҳажвгўй шоирлар яратган асарлар бу фикрнинг исботи бўла олади.

Шоир ўз олдига кулгили тасвир чизиш мақсадини қўйган экан, асарлар жанрини ана шу ғоявий-бадний ниятдан келиб чиқиб белгилади.

Махмур ўз ҳажвиётида фойдаланган шеърини шакллардан бири қасида бўлди. Қасида шакли ҳажвий тимсол иллатларини ҳар қайси байтдаги қофиядош сўзлар воситасида изчил фоида этиш имконини беради. Жумладан, маъмур қасиданинг ўзида шоир қофиядош сўзлардан фойдаланиб, ҳажвий тимсолнинг «мункири имон», «жоҳиди Хусрон», «сарди зимистон», «гули биёбон», «заҳробаи қатрон», «жодугари мўлтов», «кўппаки хандон», «ишкаммау кухдон», «талхаку асрон», «носи ланмон», «бопаки полон», «уъжубаи ақрон», «наргўлаки гулон», «ҳамроҳаку ҳомон», «ҳаммолаки риядон» «мурдан товон» каби сифатлар соҳиби эканини моҳирона тасвирлайди. Кетма-кет келаётган бу хил таърифлар ўқувчида қаҳқаҳа кўзготиш салоҳиятига эга экани кўриниб турибди. Асар бошқа шакл, дейлик, маснавий тапланганда, бу қадар таъсирчан чиқмаган бўларди.

«Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» шеърида шоир 68 сўзнини қофиядош қилиб, ўзи ва Мир Асад ўртасида бўлиб ўтган қизиқарли воқеани ҳимоя қилади. Воқеани асар, хусусан, ҳажвий ҳикоя учун маснавий шаклининг мос келиши аниқ. Ўзбек адабиётида бундай ҳикоя учун қасида шаклидан фойдаланиш янги ҳодиса. Адабиётшунос олим В. А. Абдуллаев ҳам бу ҳақда шундай ёзган эди: «Ўзбек адабиётидаги қасидаччилик тарихида сюжетли қасиданинг энг яхши намуналаридан бирини шоир Махмур яратган. Унинг «Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» асари «қасидаи ҳажвия»га мансуб асардир... Қасида, умуман, бирор ҳодиса, воқеа, тарихий шахс ва бошқаларни мақташ ёки табиат манзаларини тасвирлаш мақсадида ёзилган эди; Махмур эса қасидалардан сатирик объектни тасвирлаш учун фойдаланиб, сатиранинг жанр жиҳатидан имкониятини кенгайтди ва бойитди. Шунинг ўзи ҳам ҳар бир масалага ижодкорона ва новаторлик кўзи билан қараганини кўрсатади».¹

Шеър билан танишганда, танланган шакл ҳажвий воқеа тасвири учун маснавийга қараганда қўл келганга ишонч ҳосил қиламиз. Чунки ҳар қайси байт охиридаги

¹ В. А. Абдуллаев. *Ўзбек адабиёти тарихи. II китоб, Тошкент, 1964, 301—302-бетлар.*

қофиядош сўзлар ўқувчи диққатини ҳажвий тимсол хусусиятларига қайта-қайта жалб қилиб, кулги яратишда муҳим вазифани бажаради.

«Арзи қишлоғи Ҳаналак ба жаноби Санд Умар султон» асарининг дастлабки байтлари шоир қасида жанрига мурожаат қилганидан далолат бериб турибди. Зеро, дастлабки уч байтда хоннинг муболага билан улугланishi муаллиф мақсадидан дарак беради. Шоир ўз асарини:

*Шаҳо камина дуоғўй ибни Акмалро,
Зи рўи лутф тараҳҳум зи ғусса соз риҳо.
Ба мисли мазҳари покат замонаро шоҳи,
Надида чашмаи хуршеду, гумбази мейно.
Зи чокарони дари туст қайсару ҳоқон:
Бувад за жамъи ғуломат Скандару Доро,*

деб бошлар экан, ўзининг қасида ёзаётганини тасдиқлайди.

Шоирнинг «Махмур» китобидан ўрни олган ҳажвий маснавийлар туркуми ўз мазмунига кўра ҳажвий қасидага яқин туради. Гап шундаки, ушбу туркумда шоир қози Муҳаммад Ражаб, Ҳожи Ниёз, «лобувол Ҷратепани», Ҳаким Туробий, Мулла Яқуб каби етти кишининг ҳажвий қиёфасини чизар экан, туркумнинг маснавий қисмини машҳур «Шоҳнома» ўлчовида битади. Бу бежиз эмас эди, албатта. Махмур шу вазн воситасида ўзига хос, аниқроғи, ҳажвий қаҳрамоннома ёзаётганини намойиш қилади. Шоир шунинг ўзи билан ўқувчига кулги бахшида этади. Чунки вазннинг ўзиданоқ қаҳрамонлар қиёфасини кутган ўқувчи кўзи олдида бири-бирдан ўтадиган қаллобу олчоқ, порохўру мақтапчоқ, хасису ивогарлар ўзининг бор «мардлиги-ю», «жасорати» билан баралла намоён бўлади.

Профессор А. П. Қаюмов биз назарда тутаётган асарлар ҳақида тўхталар экан: «7 шахс тўғрисидаги шеърларнинг ҳаммаси аввало маснавий шаклида ёзилган изох, сўнгра ўша шахслар тилидан ёзилган шеърлардан иборатдир», — деб таъкидлайди. Бизнингча, маснавийлар газалларга ёзилган изохларгина эмас, балки шоирнинг ҳажвий тимсолларга берган баҳоси, тавсифномаси, ҳукми бўлиб, уларнинг ўз тилларидан ёзилган газаллар эса ана шу ҳукмининг далили ҳисобланади. Зероки, ҳажвий

тимсоллар қиёфаси аввало маснавийда тўлиқ намоён бўлади. Дейлик, «Авсофи қози Муҳаммад Ражаб Авж» маснавийси 25 байтдан иборат бўлиб, унда қозининг ташқи қиёфаси ҳам, маънавий олами ҳам кенг ёритилган. Унинг ўз тилидан айтилган ғазал эса шоир баҳосини тўлдиради, далиллайди.

Шоир яратган яна бир ҳажвий туркум Фазлий, итбор қози, Каримқул меҳтарлар ҳақидаги шеърлардан ташкил топади. Фикримиз далили ушбу асарларнинг барчаси бир ўлчовда — ҳафифи мусаддаси махбунг маҳзуф вазнида ёзилганлигидир. Зеро, юқорида кўрганамиз 7 шахс ҳақида ҳажвийларнинг барчаси (маснавий қисми) бир ўлчов — мутақорибии мусамманг маҳзуф вазнида ёзилганидек, кейинги туркумнинг ҳам бир вазнда бўлиши шоир ижодий услуби учун қошуни ҳодисадир.

Махмурнинг Фазлий ҳажвига бағишланган шеърларини ҳам қасида жанрига нисбат бериш тўғрироқ бўлади, деб ўйлаймиз. Адабиётшунос А. А. Асроров бу шеърлар туркумининг ғазалга нисбат бериб: «Махмурнинг шахсий ҳажвийидаги ғазалларнинг бир туркуми ўша замон адабиётининг йирик вакили Фазлий Намангонийга бағишланган. Гарчи ғазалларда Фазлийнинг ҳукмдор шахсларга маддоҳлиги, уларни қўллаб-қувватлаши ҳажв этилган бўлса-да, бу ғазалларда шахсийлик, иктымийлик касб этган», деб таъкидлайди.

Агар мазкур асарлар туркумига диққат қилсак, гарчи улар ғазал каби қофияланса ҳам, ҳажми анча катталиги кўзга ташланиб туради. Жумладан «Исқотий» радифли тожикча шеър 34 байтдан, «Амаким» радифли ўзбекча ва «Амакам» радифли тожикча муламмаъ 33 байтдан; «Ўлгай» радифли ўзбекча шеър 36 байтдан ташкил топган. Уларнинг мақтатида шоир таҳаллуси ҳам келтирилмаган. Шеърлар ҳажмининг ўзини уларни ғазалга нисбат бериш нотўғрилигини кўрсатиб турибди.

Иккинчидан, Махмур шеърларда ўзининг Фазлийга мадҳия, яъни қасида ёзаётганини таъкидлаб кўрсатади. Чунинчи, «Амаким» радифли шеър муқаддимасида:

*Назми туркий билан баён, амаким,
Сифатингни қилай аён, амаким.
Сени мадҳингдин ўзга қогозга
Чекмайин, бир нуқат нишон, амаким,*

деб ёзади. Бинобарин, туркумдаги ҳар қайси шеър «мад-

ҳия», аниқроғи ҳажвий қасида мақсадини кўзлайди, десак хато бўлмайди. Ушбу қасидаларни ўзаро боғлаб турувчи восита ҳар қайси шеър охиридаги мустақил байтлардир. Жумладан, «Исқоти» радифли шеър охири— мустақил қофияланувчи:

*Эй сияхбати маъсият кешон,
Карда соҳиб туро бадандешон*

байти билан тигалланади. «Ўлғай» радифли шеър охирида:

*Шукрим бўлди хатти поёни,
Ҳамчу исқотийи Намангоний*

байти келтирилади. Кўринадикки, ушбу туркум ўзига хос таркиббанд тарзида ҳам яратилган бўлиб, уни таркиббанд-қасида деб аташ тўғрироқ бўлади. Бу эса, шубҳасиз, Махмур ижодий кашфиётчилигининг муҳим қирраларидан биридир.

* * *

Маълумки, фахрия жанри кўп асрли тарихга эга. Араб шеъриятида пайдо бўлиб, сўнг форс-тожик адабиётидан кенг ўрин олган бу жанр ўзбек лирик шеъриятида ҳам қўллана бошлади. Шорнинг ўз шахси, ижодий қарашлари, ички туйғулари, орзу-умидларини фахрланиш ҳисси билан уйғунлашган ҳолда бадий ифодалаш ўзбек шеъриятида ҳам анъанага айланди.

XIV аср ўрталаридан туркий шеъриятда ўз-ўзини танқид қилувчи ғазаллару рубоийлар, мухаммаслару соқийномалар пайдо бўла бошлади. Бундай асарларда кўпинча лирик қаҳрамоннинг ўз мусулмонлик бурчини бажара олмаётгани, гуноҳларга ботгани, Оллоҳ олдида шармсорлиги каби ғоялар ўз аксини топади. Кейинчалик, бу жанр кенг тарқалиб, деярли ҳар қайси шоир ижодида шундай асарлар яратилди. Навоий ва Бобур, Машраб ва Ҳувайдо, Огаҳий ва Увайсий шеъриятида шу хил ғояни ифодалаган шеърлар кўп учрайди. Уларни танқидий фахрия жанрига нисбатан бериш балки жоиз бўлар. Бу асарларда жиддий фалсафий фикрлар ўз ифодасини топгани учун улардаги танқид ҳам кулгидан холи.

Махмур ўз ҳажвиётида ҳажвий фахрия жанрда му-

рожаат қилиб, ёянда кулгили асарлар яратди. Шойрининг ўз-ўзини фош қилиш усули қўлланган ҳажвий асарлари ана шу жанрга мансуб, деб ҳисоблаймиз. Зеро, уларда ҳажвий тимсол ўз иллатларини мақтаниш, ўз қилмишлари, сифатларидан фахрланиш тарзида намоёниш қилади. Қозин Муҳаммад Ражаб ўз мадҳини:

*Келгил эй аҳбоб, аввал тарзи рафторимни кўр,
Баъд даври гумбази дастор давворимни кўр,—*

деб бошласа, Ҳожи Ниёз:

*Даври фалакда дўстлар сар-сари танги роҳ ўзим,
Гирди жаҳонни чарх уриб сайқали меҳру моҳ ўзим,*

дея мағрур хитоб қилади. Мулла Яқуб:

*Жоно, сазойи нори жаҳаннам манам-манам,
Муставжиби азоби жаҳаннам манам-манам,*

дея фахрланар экан, унда заррача уялиш, нуқсонларидан ҳижолат бўлиш ҳисси йўқдек туюлади.

Махмур ўз ҳажвийётида ҳикоя жанрига ҳам мурожаат этди ва ҳажвий ҳикоя усулида бир қатор жозибали асарлар яратди. Маълумки, ҳажвий ҳикоя — латифалар халқ оғзаки ижодида ўзининг узоқ тарихига эга. Уларда гоҳ Хўжа Насриддин, гоҳ Машраб номлари билан боғлиқ ҳолда қизиқарли воқеалар, асар қаҳрамонларининг кулгили саргузаштлари баён қилинади, золимлару хасислар, такаббурулару ёлгончилар фош этилади. Махмур ана шу анъанани давом эттириб шеърини ҳикоя жанрида қалам тебратди ва биринчилардан бўлиб ҳажвий ҳикоялар ёзди. Унинг «Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» асари шулар жумласидандир. Профессор А. П. Қаюмов ушбу асар тўғрисида шундай деб ёзади:

«Махмур ижодининг бадий хусусиятлари тўғрисида сўзланганда ўз давридаги адабий ҳаракатчиликда янги бадий усул яратганини эътироф этиш мумкин. Бу усул сюжетли шеър усулидир. Умуман, ўзбек поэзиясида сюжетсиз шеър кенг тарқалган бўлиб, сюжетли шеър оз ёзилар эди. Махмур ана шундай традиция ҳукм сурган вақтда ўзининг сюжетли шеърларини яратди. Шунга «Хўжа Мир Асад» сарлавҳали шеъри, айниқса, характерли мисол бўла олади».¹

¹ А. П. Қаюмов. *Махмур*. 40-бет:

Сюжетли шеърлар ёзиш Махмургача ҳам адабиётимиздаги доимий анъаналардан бири бўлиб келган, албатта. Бобур ўзининг «Мухтасар»да рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф вази ҳақида тўхталиб, шу ўлчовда ёзилган шеърлардан мисоллар келтирар экан, «Мир Алишер Навоий ғазали тарзида боштин аёқ бир ҳикоят мазмун бўлубтур», — деб таъкидлайди-да, ўзининг

*Туно кун бирла бир тун мажлиси асру хуш эди,
Мажлис аҳли бори дилхоҳу бор дилкаш эди,—*

деб бошланувчи ғазалини тўлиқ келтиради.¹

Бундай шеърлар XV асрдан кейин ҳам анчагина ёзилган эди. Махмурнинг кашфиёти, бизнингча, шеърний ҳикояга ҳажвий тус беришда, аниқроғи, кулгили ҳажвий ҳикоя усулига яна бор мурожаат қилишида ўз ифодасини топган. Зеро, мазкур асарни «сюжетли шеър» тарзида баҳолашдан кўра ҳажвий ҳикоя атамаси билан белгилаш тўғрироқ кўрилади.

Махмур бошлаб берган ҳажвий ҳикоя яратилг, ҳажвий тмсол иллатларини кулгили воқеалар воситаси билан таъсирчан ифодалаш анъанаси унинг издошлари бўлган шоирлар, жумладан, Муқимий, Завқийлар томонидан муваффақиятли давом эттирилди.

Махмур фойдаланган жанрлардан бирини ҳажвий саёҳатнома дейиш мумкин. Адабиётшунос А. А. Асроров Ҳайрат, «Саёҳатнома»ларини шундай жанрга нисбат берган эди. У ўз диссертациясида Махмурнинг ҳам ҳажвий саёҳатнома ёзганлиги ҳақида фикр билдирмайди. Профессор А. П. Қаюмов шоирнинг «Таърифи вилояти Қурама ва аз давони Кандир гузашта» сарлавҳали мухаммаси ҳақида сўзлар экан: «Бу шеърда Махмур ўзининг «Қурама» районига қилган сафарини ҳикоя қилади. (таъкид бизники — М. М.) ва бу райондаги Кандир довонидан қандай ўтганини сўзлайди. Шоир бу вилоятнинг таблати, бу ерда сувнинг танқислиги тўғрисида гапирди»², — деб таъкидлайди, аммо асар жанри ҳақида аниқ фикр билдирмайди. Бизнингча шоирнинг сафар таоссуротлари батафсил тасвирланган катта ҳажмдаги (19 банд, 95 мисраъ) бу шеърний асарни бемалол ҳажвий саёҳатнома деб аташ мумкин.

«Манки юрдум Қурама ичра босиб қору қиров» деб таъкидлаган шоир асарининг дастлабки бандларида Қу-

¹ Бобур. Мухтасар. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971, 160-бет.

² А. П. Қаюмов Махмур. 19-бет.

рама манзараларининг ҳажвий тасвирини чизади, влоят аҳолисининг оғир аҳволини дардли мисраларда баён қилади, баъзи лозим амалдорлар маънавий қиёфасини қаламга олади, ўзининг сафар вақтида чеккан ташвишу аламларини ғамгин бандлар зиммига жо қилади.

Бошқа барча асарлари каби Махмур саёҳатномалари ҳам ўзбек адабиётидаги ана шу жанр ривожиди муҳим аҳамиятга эга бўлди. Муқимий, Завқий ва бошқа шоирларнинг «Саёҳатнома»лари мазкур асар тасвирида яратилган бўлса, ажаб эмас.

Махмур ҳажвий марсия жанрида ҳам қалам тебратган, десак хато бўлмас. Зеро, унинг «Дар сифати амир Олимхон, тарихи ў («Амир Олимхоннинг сифати, бир, унинг тарихи») ҳажвий асари шу жанр асосида яратилганлигини таъкидлаш мумкин.

Ҳажвия қасида шаклида ёзилган бўлиб, матла билан жуфт мисралар изчил қофияланиб боради. Марҳумга бағишлаб ёзилган, хусусан унинг вафоти тарихини ўз ичига олган асар марсия экан, ушбу асар ҳам марсия жанрига нисбат берилиши мумкин.

Маълумки, марсияда марҳумнинг ижобий хислатлари мадҳ этилади, унинг вафотига ачиниб ҳисси марҳум шахсига ҳурмат ҳисси марсия мазмунида асосий ўринни эгаллайди. Ҳажвий марсияда эса аксинча, марҳумнинг иллатлари қаламга олиниб, унга бўлган нафрат ҳисси асарда етакчилик қилади. Махмур ўз асарини худди ана шундай мақсад-амир Олимхонни золим ҳукмдор сифатида тасвирлаш ва унга эл нафратини изҳор этиш ниятини кўзлайди. Гарчи марсияда кулгили байтлар кўринмаса ҳам, улар зиммига жо қилинган жиддий танқид, foш қилувчи фикрлар, хусусан, асар жанри, яъни мадҳ ўрнида марҳум иллатларининг foш қилиниши заҳарханда кулги кўзгатади. Марсияда ташланган музореъи мусамани аҳраб вазнига хос мафъулу фонлотун мафъулу фонлотун руқнлари оҳанги ҳам кулгибоқдир.

Махмур мурожаат этган яна бир жанр ҳажвий тарих бўлди. Худди ҳажвий марсия каби ушбу жанр ҳам Махмур кашфиёти бўлса ажаб эмас. Тарих жанрига мансуб асарларда асосан бирон ҳодиса тарихи — санаси абжад ҳисоби билан берилар экан, ижобий фикр уларнинг замирини ташкил этади. Туғилиш, бирор воқеа, масалан, иморатнинг тугалланган йили, шохнинг тахтга чиққан вақти ва бошқалар тарих усулида тасвирланар экан, асосан ижобий баҳо устушлик қилади.

У ёки бу шахс вафоти муносабати билан ёзилган та-

рихларда марҳум сифатлари мадҳ этилиши одатга, анъанага айланган. Бу жанрдаги асарларда марҳум иллатларининг фош қилиниши — қутилмаган ҳодиса. Махмур бу жанрдан ҳам фош қилувчи восита сифатида фойдаланиб, амир Олимхоннинг золим ҳукмдор сифатидаги қиёфасини қаламга олди. Унинг «Тарихи дуҷуми амир Олимхон» («Амир Олимхоннинг иккинчи тарихи») асарини ана шундай ҳажвиялардандир.

*Подшоҳиро, ки дарёи сифоташ кофтам,
Чуз хирад чизе надидам, рӯй аз он бартофтам.
Лек баъд аз мақтали дар сиёҳи номааш,
«Золим мардуд» тарихи вафоташ ёфтам.*

Таржимаси:

*Ул подшоҳнинг сифат дарёсини кавладим,
Ақлдан бирон нишон топмадим, ундан юз ўғирдим.
Аммо унинг ўлдирилишидан сўнг қора номасида
«Лаънатланган золим» деб унинг вафоти тарихини
топдим.*

Диққат қилинса, асарда кулгили тасвир чизилмаган, лекин марҳумни лаънатлашнинг ўзиёқ аччиқ заҳарханда уйғотади.

Шундай қилиб, Махмур адабиётимиздаги анъанавий жанрлардан кўпига ҳажвий тус бериб, кулгили асарлар яратишда улардан моҳирона фойдаланди. У кашф этган ҳажвий қасида, ҳажвий фахрия, ҳажвий ҳикоя, ҳажвий саёҳатнома, ҳажвий марсия, ҳажвий тарих каби жанрлар адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олиб, ҳажвиётимиз ривожига кучли таъсир кўрсатди.

* * *

Ҳажвий услуб қурраларидан бири кулгили тасвир чизишда шеърий ва насрий шакллардан ўринли ва унумли фойдаланишдир. Маълумки, мумтоз адабиётимизга маҳсус бўлган ҳар қайси шеърий шаклининг ўз имкониятлар доираси мавжуд. Мухаммас шаклида фойдаланиши мумкин бўлган ғоялар, тимсолларни ғазалда акс эттириш мушкул бўлганидек, маснавий имкониятларини мураббаъдан излаш бефойда, албатта. Ҳажвиётда эса шеърий шакллар кулгили тимсол яратишнинг муҳим воситаларидан бўлиб хизмат қилади.

Ҳажвғўй шоирларимиз лирик шеърятга хос фард, қитъа, рубой, ғазал, мусаммаат каби шакллардан ҳам, лиро-эпик асарлар яратиш учун қулай маснавий шаклдан ҳам ўз асарларини яратишда баракали фойдаланиб келганлар. Алишер Навоий қатор фард ва муаммолари, қатъалари, риёкор руҳонийлар ҳажвига бағишланган ғазаллари, золим шоҳлар, тамагир шайхлар, беҳаё май-парастлар, мақтанчоқ лашкарбошилар ҳақидаги маснавийлари билан хилма-хил шеърӣй шакллардан кулгили тасвир яратишда усталик билан фойдаланиш маҳоратини намойиш қилиб, ҳар қайси шаклнинг қаҳқаҳа уйғотишдаги имкониятларини кашф этган эди. Унинг издошлари бўлган ҳажвғўй шоирлар Навоий анъаналарини давом эттириб, хилма-хил шаклларнинг ҳажвий тасвирдаги имкониятларидан янада кенгроқ фойдаландилар.

Турди мухаммас шаклидан моҳирона фойдаланиб, Субҳонқулихон ҳақидаги машҳур ҳажвиясини битган бўлса, наср имкониятларига асосланган Гулҳаний «Зарбулмасал»дек жозибали асар яратиб, ҳажвиётимиз ривожига кучли таъсир кўрсатди.

Халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиз, қолаверса, қардош форс-тожик шеърятини анъаналарига содиқ бўлган Махмур бу соҳада фақат давомчигина бўлиб эмас, айни чоғда кашфиётчи бўлиб ҳам майдонга чиқди. У шеърятимизга махсус қатор шеърӣй шакллар заминидан ўлмас ҳажвий асарлар ёзди.

Махмур ҳажвиётда кенг фойдаланилган шеър шакллари билан бири ғазалдир. «Махмур, — деб ёзади профессор А. П. Қаюмов, — прогрессив йўналишдаги адабиёт вакили бўлганлиги учун эски адабий шакл-ғазалдан ўзининг халқпарвар фикрларини тарқатиш учун фойдаланди. Ғазалга янгича мазмун киритди ва бу усулни кенг қўллади. Ғазал энди фақат ишқӣй ва ҳиссий кечинмаларни куйловчи тор бадий шакл бўлибгина қолмай, балки эксплуататорлар зулми остида эзилган халқнинг оғир турмушини бадий равишда ифодаловчи, ҳоким синф вакиллари билан жинсий антиморал кирдикорларини фожия қилувчи, уларга нисбатан ғазаб ва нафратларини билдирувчи шакл ҳам бўлиб қолди».¹

Албатта, ғазал мазмунининг ўзгариши, унда ишқӣй мавзу билан бир вақтда ижтимоӣй ғояларнинг ифодалана бошлаши, хусусан, ғазалдан ҳажвий тимсол яра-

¹ А. П. Қаюмов. *Махмур*.
39-бет.

тишда фойдаланишга ўтиш Алишер Навоий пажодидан бошланган. Махмурнинг ғазал шаклидан фойдаланишдаги кашфиётни ҳажвиётга яаги усул — ўз-ўзини фош қилиш усулини олиб кириши бўлди. Шоир мазкур усул асосида «Ғазали Қози Муҳаммад Ражаб Авж дар бораи худ», «Ғазали Ҳожи Ниёз», «Ғазали лобувол дар бораи худ», «Дар сифати ҳаким Туробий ҳазор халта будур», «Ғазали гуфтани Мулла Якуб дар сифати худ», «Ғазали Мулла Якуб», «Ғазали қозийи Хўжа сағбон» каби ноёб асарларни битди. Буларнинг жанр хусусиятларини чуқурроқ ўрганилса, уларни ҳажвий фахрия жанрига нисбат бериш тўғрироқ туюлади.

Махмур ҳажвиётида кенг фойдаланилган шеър шаклларида бири мухаммасдир. Маълумки, мухаммас ўзбек ҳажвиётида шоирга қадар ҳам упумли қўлланган. Фикримизнинг ёрқин далили — Турди ҳажвияларидир.

Мухаммас шаклига ҳажвиётимиздан муносиб ўрин берилишининг муайян сабаблари бор албатта. Гап шундаки, мухаммас лириканинг бошқа, кичикроқ ҳажмли турлари — рубоий, туюқ, қитъа, ғазал ва бошқаларга қараганда тасвирнинг мукамаллигини таъминлаш, қофиялар, радифлар воситасида муайян ғоя, ҳажвий белгилар, хусусиятларни таъкидлаб бориш, уларга ўқувчи диққатини қайта-қайта жалб қилиш, фикрларни сержило, мушиқий мисралар зиммига икко этиш имконини беради. Ҳар бир бандда тугалланган бадий лавҳанинг мужассамлантирилиши, бандларнинг ўзаро узвий алоқаси шеър мазмундорлигига хизмат қилса, асарда қўлланувчи рангоранг ва таъсирчан тасвирий воситалар, ҳажвий сифатларифодаси учун моҳирона танланган сўзлар, мажозлар, енгил ва ўйшоқи вази, сержозоба, шўх қофия ва радифлар шеърда қаҳқаҳали кулги яратишда муҳим омиллар вазифасини бажарган. Ана шу жиҳатлар Турдининг Субҳонқулихон ҳақидаги ҳажвиясининг ғоявий-бадий баркамоллигини таъминлаган эди.

Махмур мухаммас шаклидан кулгили тасвир чизиш учун фойдаланишга бирданга ўтмади, албатта. У, аввало, мумтоз шеърятимиз алъапаларини давом эттириб, лирик қахрамоннинг ижтимоий ҳаётдан, ўзининг бахтсиз аҳволидан норозилиги, шикоятини акс эттирувчи жиддий мазмувли асарлар битди. Шоирнинг «Муножот ба даргоҳи қозил-юл ҳожот» сарлавҳали мухаммаси замона адолатсизликларини дард билан куйлашга бағишланган бўлса, Курама тасвирига доир асарида қишлоқ ҳаёти-

нинг аянчли манзаралари ўз ифодасини топди. «Дар сифати Қосим беглар беги» сарлавҳали мухаммасда эса шоир ўзининг ночор турмушидан шикоят қилган эди. Бу уч мухаммаснинг барчасида жиддий ижтимоий фалсафий фикрлар ўз аксини топиб, кулгили тасвир чизиш мақсад қилиб қўйилмаган.

Махмур кулгили тасвир яратишда мухаммас шаклидан фойдаланиш тажрибасини илк бор «Дар ҳажви Домулло Атои Ашти» шеърисида сишаб кўрди. 16 банддан (80 мисрадан) ташкил топган бу катта ҳажмли асарда учига чиққан порахўр амалдор қиёфаси ўта мубоолагали ҳажвий тасвир асосида ғоятда кулгили қилиб тавдалантирилади.

Мухаммасга диққат қилсак, унда қўлланган ҳар қайси сўз, ҳар бир шеърини санъат қаҳқаҳа уйғотиш мақсадга бўйсундирилганини кузатамиз. Ғоятда бўрттирилган ташбиҳу талмоҳлар, қутилмаган, янги ва ёрқин сифатлашу мажозлар ўқувчида беихтиёр кулги уйғотади.

Махмур ҳажвий мухаммасларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг ҳажм жиҳатдан кенглигидир. Чунончи, юқорыда таъкидланган асар 16 бандли бўлса, «Такаббур» радифли мухаммас 15 банддан ташкил топган. Ҳар қайсиси 75—80 байтли ушбу мухаммасларда ҳажвий тимсолларнинг маънавий қиёфаси ниҳоятда мукамал ёритилган. Чунончи, «Такаббур» радифли мухаммасда такаббурнинг ҳам ташқи қиёфаси, ҳам ахлоқи, ҳам ижтимоий фаолияти, дўсту биродарлари — барчаси муфассал тасвирланган.

Шоир олдинги ҳажвий мухаммасини форс-тожик тилида яратган бўлса, бунисини мулламуъ усулида ечиб ёзиб, бир бандни форс-тожик, бир бандни ўзбек тилида битади. Бандларнинг шу хилда алмашилиб такрорланишнинг ўзиёқ кулги яратишга хизмат қилади.

Махмурнинг маҳорати шундаки, ўзбекча бандларда ҳажвий тимсол иллагларини меъёрида тасвирласа, форсий бандларда кучли ташбиҳу мубоолагалар, талмоҳу мажозларни қалаштириб ташлайди. Рисола охирида илована этилаётган мухаммасни ўқиган китобхон бунга амин бўлади.

Махмурнинг мухаммас шаклида ҳажвий асарлар битишда унумли фойдаланиш анъанаси унинг издошлари ижодида, хусусан, Муқимий, Завқийлар шеъриятида давом эттирилди.

Махмур ўзбек ҳажвиясида биринчи бўлиб («чордар-

чор» усулини қўллаб, ўзининг Наврўз Меҳтар ҳақидаги ҳажвиясини яратди.

Филология фанлари доктори, профессор А. П. Қаюмов «чордарчор» усули ҳақида шундай деб ёзган эди: «Бу шеър 12 қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисм алоҳида қофияланади...

Бу шеър ўзининг тузилиши жиҳатидан тамомила оригинал шеърдир. Ҳар бир 12 банд икки қисмдан иборат бўлиб, иккинчи қисми биринчи қисмининг шарҳидир. Бундай бадий ифода усули шеър мазмунини кенг очишда ўнгайлик туғдиради ва раво ўқилади. Махмур бу шеърни «чордарчор» деб атайди.¹

Ушбу усул Махмургача араб, форс-тожик ёки туркий шеърятларда қўллангани номаълум. Муҳаммад Ғиёсиддиннинг 1827 йили тугалланган «Ғиёс-ул-луғот» асарида ҳам, «Фарҳанги забони тожик» луғатида ҳам ушбу усул ёки жанр ҳақида маълумот берилмаганлиги унинг форс-тожик адабиётнда қўлланмаганини тасдиқлайди. Адабиётшунос олим А. А. Асроров ўзининг 1993 йили ҳимоя қилинган «Ўзбек ва тожик ҳажвийида жанрий шакллар ранг-баранглиги (XVIII аср охири — XIX аср)» мавзuidaги номзодлик диссертацияси авторефератида «Диссертацияда XIX аср ўзбек ва тожик сатирасида яратилган ҳажвий таърих, ҳажвий чорзарб, ҳажвий фард, ҳажвий ҳикмат, ҳажвий мунозара каби кичик жанрларнинг намуналари ҳам ғоявий-бадий жиҳатдан ўрганилиб, уларнинг шакли ва бадий қиммати тўғрисида умумий хулосалар баён этилди»,—деб таъкидласа ҳам ҳажвий чорзарб қандай жанр эканлиги ҳақида тўхтамайди. Бу ҳам мазкур жанрнинг шу давр форс-тожик шеърятинида қўлланмаганидан далолат беради. Бинобарин, мазкур усул ва жанр шеърятимиз учун мутлақо янги ҳодиса бўлди десак янглишмаймиз.

Махмур ўзи кашф қилган мазкур усулни Наврўз Меҳтор (боши) ҳажвига бағишланган шеъринида қўллаган эди. Ҳажвий тимсолга хос қатор-қатор иллатларни қаламга олган шоир Наврўз Меҳтарнинг ташқи қиёфасини ҳам, ички оламини ҳам ғоят таъсирчан мисраларда ёрқин тасвирлайди. 12 бандли ушбу ҳажвийнинг ҳар қайси бандида Меҳтарнинг у ёки бу сифатлари ўзининг ёрқин аксини топган. Банддан-бандга кўчган сари ҳажвий тимсол хусусиятлари тобора кенгроқ ва чуқурроқ очила боради.

¹ Қаюмов А. П. *Махмур. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1956, 40-бет.*

«Чордарчор» усули хусусиятлари шеър тузилишида яққол акс этади.

Шеър ниҳоятда қизиқарли, лекин гоятда мураккаб тузилишга эга. Ҳар қайси банд, профессор А. Н. Қаюмов таъкидлаганларидек, икки қисмга бўлинади. Лекин, бизнингча, иккинчи қисмни биринчи қисмнинг шарҳи деб изоҳлаш бир оз ноаниқроқ кўринади. Чунки шеър тузилишига диққат қилсак, биринчи қисмдаги барча сўзлар, қофиялар иккинчи қисмда ҳам айнан, лекин бошқа ўрида такрорланиб келади. Бошқача қилиб айтганда, шоир адабиётимизга хос анъанавий тарду акс усулидан моҳирона фойдаланиб, биринчи қисмдаги мазмунни икки қисмда янада тўлдирди, тинсоллар хусусиятини аниқлаштирди, ҳажвий бўёқни қуюлтирди, кулгини янада кучайтирди. Бу усул, «сирлари» шеър тузилиши ичига янада чуқурроқ кирганимизда маълум бўлади.

Ҳап шундаки, Махмур шеъридаги бандлар икки қисмдан, биринчи қисм икки мустақил байтдан, улар эса ўз ичига ҳар бири ярим мисрага тенг бўлган тўрт бўлакдан ташкил топган. Шоир банднинг биринчи қисмидаги ички қофияга эга бўлган биринчи байт ярим мисраларини кейинги қисмнинг иккинчи ярим мисралари ўрида, иккинчи байт ярим мисраларини эса иккинчи қисмнинг биринчи ярим мисралари ўрида айнан такрорлайди. Масалан, тўртинчи банд тузилишини кўздан кечирайлик:

Ажонб исми Наврўзи
Шақоват дар диландўзи
Яки бо ин хунуқруи
Сеюм аз Аҳраманхуи
Яки бо ин хунуқруи
Дуюм, аз роҳи бадғуи
Сеюм, аз Аҳраманхуи
Чаҳорум, сарвари гулон

зимистон аз руҳ афрўзи,
ситам дар синаат инихон.
дуюм аз роҳи бадғуи,
чаҳорум сарвари гулон.
ажонб исми Наврўзи,
зимистон аз руҳ афрўзи,
шақоват дар диландўзи,
ситам дар синаат инихон.

Таржимаси:

Исми ажойиб — Наврўз
Барча ёмонлик дилида
Биринчидан, совуқ башара
Учинчидан, Аҳраман хулқли
Биринчидан; совуқ башара
Иккинчидан, ёмон сўзли,
Учинчидан, Аҳраман хулқли'

юзидан қиш кўринадн,
юрагида зулм яширинган.
иккинчидан, ёмон сўзли,
Тўртинчидан, иблислар
бошлиғи.
исми ажойиб — Наврўз.
юзидан қиш кўринадн,
дилида барча ёмонлик
йирилган.

Тўртинчидан, пблислар бошлиғи, юрагида зулм яширинган. Шеър мисраларини шу хилда такрорлаш оқибатида қизиқ бир ҳодиса юз беради: биринчи қисмда ҳажвий тимсолга хос иллатлар санабгина ўтилган бўлса, иккинчи қисмда ана шу иллатлар мазмуни очилади, ҳажвий тимсолга хос белгилар ойдинлаштирилади. Чунинчи, биринчи қисмда Наврўз меҳтарнинг исми ажойиблиги, юзидан қиш кўриниши, дили тўла ёмонлик эканлиги, юрагида зулм яширинган, совуқ башара, ёмон сўзли, Ахрамон хулқли, пблислар бошлиғи сифат одам эканлиги санаб кўрсатилган бўлса, иккинчи қисмда ана шу иллатларнинг ўзаро муносабати белгиланиб, бир иллатнинг иккинчи бир иллат билан боғлиқлиги таъкидланар экан, ҳажвий тимсол қиёфаси янада бўртиброқ кўринади, унинг маънавий бадбашаралиги яна яққолроқ намоён бўлади. Хусусан; биринчи мисрада Меҳтарни «Ажойиб исми Наврўзи») «Исми ажойиб—Наврўз») деб таъкидлаган шоир кейинги қисмда бу хил таъриф мазмунини ойдинлаштириб, совуқ башаралиги учун унинг шу номидан ҳайрон бўлганини ёзади. Олдинги қисмда Меҳтарнинг юзидан қиш кўриниши айтиб ўтилган бўлса, энди унинг ёмон сўзлилиги туфайли юзидан қиш кўриниши маълум бўлади, «дпдида барча ёмонлик йиғилгани»нинг сабаби «Ахрамон хулқли» ибораси билан ёнмаён келтирилганда аён бўлади ва ҳоказо.

Бу хил тасвир усули шоирдан катта маҳорат ва ижодий меҳнат талаб қилишини таъкидлаб ўтириш ортиқча бўлса керак. Зеро, ҳажвий тимсолни шу тарзда хилма-хил қиёфада акс эттириш учун аввало танланган сифатларни ярим мисраларда гоят усталик билан жойлаштириш, ҳар бир сўз мазмунию жаранги устида жиддий ишлаш, вазну қофия имкониятларидан усталик билан фойдаланиш зарурлиги кўриниб турибди.

Чиндан ҳам, Махмур ўз асаридан вазн ва қофияга алоҳида аҳамият беради ва ўзининг бу соҳалардаги назарий илмию бадий салоҳиятини ёрқин намоиш қилади.

Шеърнинг қофия тузилиши, шоирнинг бу соҳадаги санъаткорлигига диққат қилайлик.

Шеър 12 бандан иборат бўлиб, ҳар бир банд саккиз мисрадан ташкил топган. Бандларнинг қофия тузилиши Б а в а г г г а тарзида бўлиб, ҳамма бандларнинг 2, 4, 8-мисралари ягона қофияга эга. Ҳар бир банднинг иккинчи ва саккизинчи мисраларидаги қофия ўрнида бир хил сўз келади. Масалан: бешинчи банд қофиясини кузатайлик:

*Бувад мавсум ў Меҳтар мисоли он сағи занғар,
Бу суврат ҳар ду як манзар хари мафлуқи ҳаммолон.
Яки маймуни Ҳиндустон, ду юм тозии Туркистон,
Сеюм бузинаи Мўлтон, чаҳорум як тану як жон.
Яки маймуни Ҳиндустон бувад мавсум у Меҳтар,
Ду юм тозии Туркистон мисоли он сағи занғар,
Сеюм бузинаи Мўлтон ба суврат ҳар ду як манзар,
Чаҳорум як тану як жон хари мафлуқи ҳаммолон.*

Шу нарса ҳам яққол кўзга ташланиб турибдики, биринчи тўрт мисра икки қофияларга ҳам эга бўлиб, аввалги байтдаги икки қофиялар кейингисидан фарқланади. Чунинчи, юқоридаги бандининг биринчи байтида, Меҳтар, занғар, манзар сўзлари, иккинчи байтда эса Ҳиндустон, Туркистон, Мўлтон сўзлари икки қофия ташкил этган. Бу хил қофияланин шеър оҳангдорлигини таъминлаган, жозибадорлигини оширган.

Махмур маҳоратининг яна бир жиҳати шундаки, ҳар бир сўзининг икки мартадан такрорланганини гализлик туғдирмайди, ўқувчининг гашига тегмайди, чунки ҳар қайси сўз икки ўринда деярли икки хил мазмунни ифодалайди.

Маснавий шакли ҳам Махмур ҳажвиётида кенг қўлланди. Ушбу шаклнинг лиро-эпик шеърятдаги кенг имкониятлари ўтган асрлар давомида шоирларимизнинг юзлаб, минглаб асарлари билан атрофлича исботланган. Махмур ушбу шакл асосида ўзининг туркум ҳажвияларини яратди, воқеабанд ҳажвий ҳикояларини ёзди.

Шоир маснавий шаклдан асосан ўзининг воқеабанд асарларини ёзишда фойдаланди. Бунинг сабаби, аввало, маснавийга хос қофия тузилишининг воқеалар тасвири учун қулайлиги бўлса, иккинчидан, шу хил қофия тарзи кулгили тасвирга ҳам қўл келишида эди. Зеро, ҳар қайси байтда икки сўзининг қофияланиб бориши кулгили сўзларини топиб ўз ўрнида ишлатиш учун шоирга ҳам кенг имконият яратади.

Қози Муҳаммад Ражаб Авж, Ҳожи Ниёз, Ҳаким Туробий, Яқуб Хўжандий ва бошқалар ҳажвиға бағишланган шеърлар воқеабанд асарлар сирасига киради. Зеро уларда гарчи бирон аниқ воқеа баён қилинмаган бўлса ҳам, ана шу шахслар фаолиятининг қўлгиша лавҳалари ўзининг аксини топган. Маснавийининг қофия усули эса, бу хил тасвирга ниҳоятда қўл келган. Шоирнинг ҳажвгўйлик маҳорати туйфайли бу асарлардаги ҳар қайси байт кулги уйғотади, чунки улардаги қофиялар ана шу кулгиға замин яратади.

Махмурнинг «Дар сифати қозийи хўжа сағбон» («Ит-боқар хўжа қозининг сифатида») ҳазили ҳам маснавий шаклида ёзилган. Асар билан танишганда шунга ишонч ҳосил қиламизки, бошқа бирон шакл танланса, ҳажвия шу қадар кулгили ва таъсирчан чиқмаган, қози тимсоли эса шунчалик қаҳқаҳа кўзготувчи қиёфа сифатида тасвирланмаган бўларди. Чунки маснавий усули ҳар қайси байтда ҳажвий тимсол хусусиятларининг бирон муҳим қирраси кулгили қилиб тасвирланишга эришган. Асарнинг бирон-бир байти йўқки, ўзининг мазмуни, қофияси билан ўқувчи кулгисини уйғотмайдиган бўлсин.

Шундай қилиб, Махмур адабиётимизда қўлланиб келинган анъанавий шеър шакллариининг кулгили тасвир яратишга имкон берувчи мақбул турларини, хусусан, газал, қасида, маснавий, мухаммас каби турларини танлаб олиб, уларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиб, ўлмас ҳажвий асарлар, бетакрор ҳажвий қиёфалар яратди. Айни вақтда, «чордарчор» сингарии янги шеърий шаклини кашф этиб, ҳажвиётимизнинг тасвирий имкониятларини янада кенгайтиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

МАХМУРНИНГ ҲАЖВИЙ ҚИЁФА ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ

Ҳажвий қиёфанинг кулгили бўлиши ҳажвиётнинг табиятидан келиб чиқадиган хусусиятдир. Кулгили бўлмаган ҳажвий тимсол ҳажвиётга алоқадор ҳам бўлмайди. Шунинг учун ҳажвгўйи шоир олдида хилма-хил адабий усуллар воситасида ёрқин, қаҳқаҳа уйғотувчи бадиий қиёфа чизини вазифаси туради.

Махмур ўз ҳажвий услубини яратар экан, аввало, халқ оғзаки ижодидаги ҳажвиёт усулларидан баҳраманд бўлди. Афанди латифалари, ҳажвий кўшиқ-ўланлар, чандишлар, доғлардаги кулги уйғотиш усуллари шоир учун ўзига хос ижодий мактаб бўлиб хизмат қилди.

Махмур ўзигача бўлган мумтоз шеъриятимизда шаклланиб қолган ҳажвиёт усулларини диққат билан ўрганган ва ўз ижодида улардан кенг фойдаланди. Хусусан, Алишер Навоий ҳажвиётига хос кулгили қиёфа чизини усуллари: ҳажвий тимсолнинг таниқ кўриниши (портрети)ни бўрттириб, кучайтириб тасвирлаш, уларнинг ижтимоий қиёфаларига хос иллатларни аёвсиз фош этиш,

тасвирий воситаларидан ўринли фойдаланиш кабилар шоир ҳажвиётидан ҳам кенг ўрин эгаллади.

Махмур учун Машираб ва Турдиннинг ҳажвий тасвир усуллари ҳам илҳом манбаларидан бўлиб хизмат қилди. Уларнинг ижодига хос заҳарханда, аччиқ танқид, кинояли мазмундор кулги Махмур ҳажвиётида чуқурлашди ва янада кескинроқ тус олди.

Шоир фақат ҳажвиётимиздаги энг яхши анъаналарини давом эттирувчи ижодкор сифатидагина эмас, айни вақтда янги тасвирий усуллар кашфиётчиси сифатида ҳам майдонга чиқди.

Ҳажвий қиёфа чизиш — ҳажвий тимсолнинг ташқи кўриниши (портрети) хулқ-атвори, ҳатти-харакати, нуқтини кулгили қилиб тасвирлашни тақозо этади. Бунга яхши англаб етган Махмур ўзи фош қилмоқчи бўлган аниқ шахс ҳаёти ва фаолияти, шахсий (индивидуал) хусусиятларини атрофлича ўрганади, кулги яратиш учун асос бўла оладиган тафсилотлар (деталлар) излайди, уларни қаҳқаҳадли тасвирга айлантириш усулларини излайди. Шундан кейингина ҳажвий қиёфа чизишга киришади. Тасвирланаётган шахс қадди-қомати, юз кўриниши, одамлар билан муносабати, асосий, фош қилинадиган иллатларнинг ижтимоий моҳияти, уларнинг рўёбга чиқиш усуллари, шахснинг ўз нуқсонларига муносабати, унинг муҳити, атрофидаги одамларнинг унга бўлган муносабати—буларнинг ҳаммаси шоирнинг ҳажвий тимсол яратиш усулларини белгилашда алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу хил тайёргарликдан сўнггина шоир ҳажвий қиёфа чизишга киришади.

Аниқ тарихий шахсларни аёвсиз фонга этиш шоирдан ҳам жасорат, ҳам маҳорат талаб этиши маълум. Ҳажвгўй ижодкор аниқ бир шахс қиёфасини ҳажвий йўналишда чизар экан, тасвирнинг ҳаёт ҳақиқатига мослиги учун масъулдир, акс ҳолда у тухматчи сифатида ўқувчи эътирозига сабаб бўлади. Бинобарин, Махмур ҳар қайси шахс қиёфасини кулгили қилиб яратар экан, шу хил масъулият ҳисси билан иш кўради.

Махмур адабиётимиздаги энг яхши анъаналарни давом эттириб, ўз ижодида сатирик типни унинг портрети воситасида фош этиш усулига кенг мурожаат қилди. «Авсофи қози Муҳаммад Ражаб Авж» ҳажвиётида Қоратепа қозисининг портрети тасвири бу жиҳатдан аҳамиятлидир.

*...Лақаб ҳофиз. Авж оти анинг,
Ҳайуло сувар шакли зоти анинг.*

*Магар келди Мозандарондан бу бев,
Жаҳон рангидан қўрқиб айлар гирес.
Буриб жумла дарвозани салласи,
Эшикларни вайрон қилар калласи.*

Диққат қилинса, портрет яратишдан мақсад қозининг ҳам зоҳираи, ҳам ботинан пасткаш, қаллоблигини кўрсатиш эканлини сезиб олиш қийин эмас. Махмур ўз персонажнинг ташқи қиёфасини кулги воситасида фош этади, унинг беўхшов узун гавдаси, ҳайбатли салласини муболага асули билан ўта кулгили тарзда тасвирлайди. Ана шу портрет ўқувчига қозининг маънавий қиёфасини англаб етишга имконият яратади.

Шоирнинг сатирик портрет яратишдаги маҳорати шундаки у, персонажнинг бутун қиёфаси — кўриниши, юз тузилиши, кийимларини батафсил таърифлаб ўтирмайди, балки унинг келишимсиз узун бўйи ва бошидаги «дабдабали» салласигагина ўқувчи диққатини жалб қилади ва худди шу жиҳатларни муболагали тасвирлаш орқали қозининг илҳоятда кулгили кўринишини чизади. «Сафҳи гардун» — фалак шифтига устун бўладиган, Жайҳуну Сайхунларга кўприк ўрнини боса оладиган узундан-узун бўй тасвири салбий типнинг беўхшов қомати ҳақида ўқувчига тасаввур берса, унинг ваҳимали, латта-путталардан тўшланган улкан салласи қозининг маънавий олами — унга хос манманлик, ўзини эл олдида допою уламо қилиб кўрсатишга бўлган интилиши, ўзини шу туфайли элга кулги қилган бу «қаҳрамон»нинг нодонлиги, маънавий тубанлигини таъкидлаб туради. Бинобарин, Махмур портрет яратишда реалистик адабиётга хос хусусиятларни қўллайди: ташқи қиёфа билан ички, маънавий олам муносабатларини очади, портретнинг ўзи орқалиёқ қозининг иктимоний қиёфасини фош қилади.

Диққатимизни ўзига жалб қилувчи яна бир хусусият шундаки, Махмур ўзи чизаётган портретнинг композицияси устида ҳам жиддий ишлаган. Портретдаги ҳар қайси жиҳат тасвири муайян изчиллик билан чуқурлаша боради. Бўйини аввал осмон устунига ўхшаган бўлса, сўнг уни Жайҳун ва Сайхунга кўприк бўларли эканлини таъкидлаш билан ўқувчи кўзи олдида яна бир кулгили манзарани гавдалантиради ва олдинги тасвири янада кучайтиради. Дастур тасвирини бутун оламдаги латта-путта тўшламга қиёсландан бошланган шоир ўз мақсадига эришган эди, лекин у шунинг ўзи билангина чек-

ланмай, бу салланнинг бузилиш ҳодисасига мурожаат қилиб, уни тузатишга мардикор солишни таъкидлаб, кулгини кучайтиради, лекин кейинги байт салла тасвирида кульминация ясади: беўхшов салланнинг барча дарвозани бузишини қаламга олган ижодкор кулгини қаҳқаҳага айлантиради. Дастор тасвирининг юқоридаги умумийроқ лавҳалари энди ўқувчи кўз олдида конкрет манзарада янада бўртиброқ кўриниб, унинг қаҳқаҳасига сабаб бўлади. Бунобарин, бўй ва салла тасвири ўқувчида кетма-кет, силсилали кулги ва қаҳқаҳа яратади. Мазкур ҳажв эл орасида, турли мажлис ва йиғинларда ўқилганда кўтариладиган кучли қаҳқаҳани тасаввур қилсак, портрет тасвирдан қутилган мақсадни янада чуқурроқ англаб етамиз.

Шоир дастор тасвирига яна бир муҳим вазифа юклаган: у, қози образини умумлашма даражасига кўтаради; агар юз ва бўй ифодаси фақат Муҳаммад Ражаб Авжагина махсус бўлиб, унинг шахсий хусусиятларинингина акс эттирса, катта дастор барча қози, муллоларга хос бўлгани туфайли мазкур образга умумийлик бағишлаб, барча руҳоний амалдорлар ва муллоларга хос бир иллатни — катта дастордан манманлик мақсадида фойдаланишни таъкидлайди ва уларнинг маънавий қиёфаларини ҳам фош этиш мақсадини кўзлайди.

«Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» («Хўжа Мир Асад ҳажвида») асаридаги портрет ҳам ўзининг ихчамлигига қарамай, ташқи қиёфанинг кулгилли чизилиши билан аҳамиятлидир.

«Дар ҳажви домулло Атон Ашти» («Домулло Атоний Аштий ҳажвида») шеърдаги ҳажвий портрет ҳам кулги яратиш маҳорати акс этган ёрқин тасвирлардандир.

Ниёзча оғалиқ қиёфаси тасвирга бағишланган байтлар ҳам ниҳоятда кулгилли чиққан.

Ниёзча оғалиқнинг ташқи қиёфаси хилма-хил бадний тасвирий воситалар ёрдамида ёрқин ва кулгилли чизилгани кўзга яққол ташланиб, турати. Шоир ҳажвий тимсолининг заҳил, рангсиз юзини қишга қиёслаб, зоҳирий ва ботиний қиёфа муносабатини таъкидлаган бўлса, кейинги байтларда бўқоқни хилма-хил буюмларга ўхшатип туфайли тасвирга кулги, қаҳқаҳа бағишлайди.

Наврўз Меҳтарбоши ҳажвига бағишлаб чордарчор усули билан битилган шеърдаги портрет ҳам Махмурнинг услубий канифётчилик намуналаридандир.

Чордарчор усули туфайли ҳажвий тимсолга хос кулгилли белгилар, сифатлар қайта-қайта, янги-янги қирра-

лари билан такрорланиб, Наврӯз Меҳтарбошининг қиёфаси кулги устига кулги уйғотади, қаҳқаҳа қўзғатади.

САЛБИЙ СИФАТЛАРНИНГ КУЛГИЛИ ТАСВИРИ

Шарқ ҳажвиётида танқид остига олинаётган шахс маънавий қиёфасини кулгили тарзда тасвирлаш азалий анъаналардан бўлиб келган. Кулгисиз танқидий таърифда хилма-хил иллатлар муболағали тасвир усули заминиди фош қилинса, ўқувчида кулги эмас, ана шу нуқсонлар ҳамда уларнинг соҳибларига нисбатан кучли нафрат қўзғатилса, ҳажвий асарларда турли-туман инсоний нуқсонлар қаҳқаҳали кулги остига олинади. Аниқроғи, шоир тасвири ўқувчида беихтиёр кулги уйғотади, бу кулги эса айвониз фош қилиш қудратига эга бўлади. Бинобарин, жиддий танқидга қараганда ҳажвия кучлироқ таъсир кучига эга бўлади.

Турдининг «Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорлари ҳақидаги ҳажвия»да хон ҳамда унинг саройи аҳлига хос иллатлар бешафқат фош қилинади, салбий тимсолларга хос золимлик, ҳасадгўйлик, мансабнарастлик ва бошқа иллатлар ранг-баранг шеърини санъатлар воситасида бирма-бир санаб ўтилади, шу тарзда ўқувчи хон ва амалдорлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади ҳамда ўз муносабатини белгилайди. Аммо бу танқид кулгидан холи. У нафрат уйғотади-ю, кулги қўзғотмайди.

Махмур ҳажвиясида эса салбий иллатлар деярли ҳамisha кулгили тарзда тасвирланади, ҳажвий тимсолнинг маънавий қиёфаси кулги заминиди ёритилади.

Қози Муҳаммад Ражаб Авж таърифига эътибор қилинса, ҳар қайси мисрадаги таъриф ўқувчида кулги уйғотиш мақсадига бўйсундирилганини кўриш қийин эмас. Кетма-кет қўлланган киноя, муболаға, ўхшатиш, сифатлашлар, ўринли танланган қофиялар, киноявий мазмунда фойдаланилаётган (қахрамонликни улуғлашга мўлжалланган, аммо мазкур асарда қози, «қахрамонлик»ларини ифодалаётган) мутақорроби мусамман маҳзуф ўлчови Муҳаммад Ражаб Авж маънавий қиёфасини қаҳқаҳали кулги заминиди тасвирлашга имконият яратган.

«Амаким» радибли ҳажвиядаги салбий белгилар тавсифи ҳам худди шу тамойил асосида яратилган.

Шу туркумга мансуб «Ўлгай» радибли ҳажвияда фош этилаётган тимсол хусусиятлари янада кучлироқ қаҳқаҳа қўзғотади.

«Дар мадҳи домумло Ғоиб муншийи куюк» («Домумло Ғоиб мунши куюк мадҳида») шеърдаги ҳажвий қиёфа тасвири ҳам шу жиҳатдан эътиборга лойиқдир.

*Бўлди султон даврида бир муншийи пайдо куюк,
Хушхату, нофаҳму, бетаълиму, беимло куюк...
Гоҳ мулло, гоҳ шоир, гоҳ котиб, гоҳ сипоҳ,
Етмиш икки мазҳабу миллатдадир якто куюк.
Заррайи кўнглида йўқтур кийнаси, ақронила
Мунча хулғи ҳўб илан ҳам олиму доно куюк.*

Диққат қилинса, ҳар қайси мисрадаги ҳажвий тасвир кулги уйғотишга хизмат қилаётганини кўриш қийин эмас. Зеро, шоир ҳажвий тимсолга хос нозик кулгили жиҳатларни топа олади ва уларни ўта таъсирчан, жозибали қилиб ифодалай билади.

Ҳажвий тимсол сифатларини кулгили тасвирлашда мухаммас жанри янада кенг имконият яратади. Зеро, унинг ҳар қайси бандидан ўрин олган беш мисра шеър ҳажвий тимсол қиёфасини янада тўлароқ, янада кулгилироқ қилиб чиқиш учун қулайлик тугдиради.

ҲАЖВИЙ ТИМСОЛЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ КУЛГИЛИ МАНЗАРАЛАРИ

Ҳажвияда кулги уйғотишнинг самарали усулларида бири ҳажвий тимсоллар фаолияти лавҳаларини кулгили, қаҳқаҳали тасвирлашдир. Маълумки, ҳар қандай шахсининг маънавий қиёфаси унинг фаолиятида аниқ-равшан намойён бўлади, унга хос барча иллатлар ҳар бир ҳаракатда бўртиб кўринади. Тасвирланаётган шахс қиёфаси билан унинг хатти-ҳаракатлари орасидаги муносабатлар кулгили манзара учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳажвийётада ушбу усул даставвал Алишер Навоий пжодида қўлланган эди. «Ҳайратул аброр» достонидаги ўн олтинчи мақолотда мантанчоқ лашкарбошилларнинг номуносиб хатти-ҳаракатлари, хусусан, эл, сипоҳлар орасидаги қуруқ чиранишлари, ўзи содир этмаган қаҳрамонликлар билан гурдаишлари, ҳатто ўз жасоратларини қадрламаган шоҳга таъна тошларини отишларини ғоятда кулгили байтларда моҳирона ифодалаган эди.

Махмур ҳажвийётида шу хил усулнинг санъаткорлик билан қўлланган, натижада ҳажвий тимсол хатти-ҳаракатининг кулгили тасвири унинг маънавий қиёфасини ишонарли ва таъсирчан очпишга имкон берганини куза-

тамиз. «Авсофи Ҳожи Ниёз» («Ҳожи Ниёз сифатлари») ҳажвиясида Ҳожи Ниёз хатти-ҳаракати:

*Гаҳи миришаб, гаҳ сипоҳи будир,
Гаҳи осилар рӯсиёҳи будир.
Гаҳи доҳили садр аҳли сулук,
Гаҳи қобили баами тож-ул-мулук.
Гаҳи амри айёру, гаҳ доғули,
Гаҳи навбаҳори, гаҳи омули.*

Бу хил кулгили тасвир мақтанчоқ, бетайин очкўз Ҳожи Ниёз қиёфасини ёрқин гавдалантиришга хизмат қилган.

Дар сифати Ҳаким Туробий ҳазор халта» («Ҳаким Туробий ҳазор халта сифатида») ҳажвиясида Ҳаким Туробий фаолияти тасвири янада таъсирчан, янада кулгилироқ чиққан.

Нодон табибнинг ҳар бир ҳаракати — касал истаб дашту саҳро кезиши-ю, орқасидан ажалнинг эргашиб юриши, ўзини билимдон қилиб кўрсатиш учун минглаб халтани олиб юриши-ю, дору ўрнига беморга маргимуш бериши, ўзини иккинчи Жюлинус ҳаким деб санаши — буларнинг барчаси Ҳаким Туробий маънавий қиёфасини ёрқин очишга хизмат қилади.

«Авсофи қози Муҳаммад Зухур заргар» («Қози Муҳаммад Зухур заргар сифатлари») муламмаъ ҳажвиясидаги заргар қози хатти-ҳаракати икки тиллик туфайли янада кулгилироқ тасвирланади. Олдинги мисраларда заргарга ҳос иллатларни бирма-бир санаб ўтган шоир кейинги байтларда унинг фаолияти лавҳаларини қаламга олар экан, ўша таъкидланган сифатлар энди ёрқин, ҳаётий лавҳаларда ўз аксини топади.

Хилма-хил муболагали тасвирлар эпнокор, ичкилик-боз, нопок заргар фаолияти лавҳаларини кулгили гавдалантириш туфайли ўқувчида қаҳқаҳали кулги уйғотиши кўзга ташланиб турибди.

Махмурнинг ҳажвий тимсол қиёфасини чизишда унинг фаолиятини кулгили тасвирлаш усулидан фойдаланиш маҳоратини шоирнинг бошқа ҳамма ҳажвияларида ҳам кўриш мумкин. Бинобарин, ушбу усул Махмур ҳажвиёти учун тасодифий ҳодиса бўлмай, унинг ижодий-эстетик тамойиллари билан белгиланувчи қонуният сифатида баҳоланган хато бўлмайди.

ҲАЖВИЙ ТИМСОЛ МУҲИТИНИНГ КУЛГИЛИ ТАСВИРИ

Ҳажвий асарларнинг аксариятида ҳажвий тимсол фаолият кўрсатаётган муҳит тасвирга алоҳида аҳамият берилади. Зеро, муайян бир шахс кўрдикорларининг рўёбга чиқиши учун уни қўллаб-қувватлаётган ёхуд лоқайд кузатаётган жамоа ҳам бўлиши лозим. Ана шундай муҳитда салбий тимсол ўзининг бор «сифат»ларини баралла намоён этиди, бутун иллатлари рўй-рост кўзга ташланади. Ушбу муҳитнинг кулгили тасвири кўп ҳолатда асар таъсирчанлигини янада кучайтиради, асардаги воқеликка ҳаётийлик, ҳаққонийлик бағишлайди.

Махмур ҳам ўз асарларида ҳажвий тимсол муҳитининг кулгили тасвирга алоҳида эътибор бердики, буни қатор ҳажвийлар мисолида яққол кўриш мумкин.

«Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» («Хўжа Мир Асад ҳажвида») асарида муҳит тасвирига Мир Асад қиёфаси ҳам, умуман, асар мазмуни ҳам ўз жозибасини кўп жиҳатдан йўқотган бўлур эди. Шоир Мир Асад қариндошлари, қулу чўриларининг аҳволу ҳаракатини ўта кулгили тасвирлаш билан асарга алоҳида руҳ, ҳаётийлик бағишлайди. Шу тасвирга диққат қилайлик:

*Токи етгим ани даргоҳига дармонда бўлиб,
Чиқти якбора уйидин йиғию вовайло.
Навҳау, нола-ю, ошубу, ҳаё-хўи касон,
Кафи афсус гирибонвари-ю, чоки қабо.
Ҳама навкарлари деворлара бошини уруб,
Бириси ёқаси чок-у, бириси бети қаро.
Наърау, гулгулау, оҳ Асад, вой дариг,
Рафт аз сатҳи замин то сари то тоқи само
Ончунон чўри билан чулғалари қилди фиғон,
Гўши афлок бу шовқунда бўлиб хар қатағо.*

Кейинчалик маълум бўлишича, Мир Асад қариндошларини чўрилари, навкарларининг бу хил хатти-ҳаракати сохта бўлиб, ҳажвий тимсол фаолиятининг бир қирраси экан. Уларнинг йиғи-сиғию мотамлари сирин маълум бўлгач, ўқувчи қаҳқаҳа урмай туролмайди. Муҳит тасвири бу ўрнида Мир Асад қиёфасини очиб, қаҳқаҳали кулги яратишнинг мақбул усули бўлиб хизмат қилганини кўриш қийин эмас.

«Такаббур» муҳаммасидаги муҳит тасвири ҳам ҳажвий тимсол қиёфасининг кулги тасвирида алоҳида аҳамиятга

эгадир. Шоир худбин, мақтанчоқ шахс тимсолини яратар-экан, унинг дўсту биродарлари ҳам ўзига ўхшаш хусусиятларга эга эканини кулги тўла лавҳаларда ифода-лайди:

*Ҳар субҳ айлар анга бир неча авбош,
Мажмуи фалокатзада-ю, муфлисусу, қаллош.
Нон бирла қабо қайғусида кўзларида ёш,
Нон қайдаки йўқдир ани ошхонасида тош,
Афсус бу аҳволида исбот такаббур.
...Ҳар шайъи сенга ҳамдаму соҳиб назар ўлғай,
Монандаи девонаву ё буҳру бар ўлғай.
Расвойи жаҳон ҳамсафару ҳамгазар ўлғай,
Яъжўжа гирифтор ўлиб дарбадар ўлғай,
Эй жомеи хосияти офот такаббур.*

Муҳит тасвирини салбий тимсолининг ўз сўзлари во-ситасида чизиш усули ҳам Махмур ҳажвиётда кўп уч-райди. Бу жиҳатдан, хусусан, «Дар сифати қозийи хўжа Сағбон» («Итбоқар хўжа қозининг сифатида») ҳажвияси аҳамиятлидир. Шоир ўзи гавдалантираётган салбий тим-сол хусусиятларини муҳит тасвири орқали очар экан, қозининг ўзи севган итлар даврасидаги қиёфасига, фао-лиятига ўқувчи диққатини жалб қилади. Хилма-хил зоту жинсдаги итлар қозининг яқин дўстлари, ҳамтабақлари сифатида гавдалантирилар экан, ўқувчи ушбу лавҳаларни қаҳқаҳасиз ўқий олмайди.

*Хайлу кўппакни толибидирман,
Жами сағбонни ғолибидирман.
Лашкари итга пешво ман-ман,
Сарвару соҳиби ливо ман-ман.
Дема хандон ки ёри жонимдир,
Маҳраму, муниси маконимдир.
...Даври оламда қанчаким ит бор,
Ҳамаси менгадир буродару ёр.
Қарри кўппак масобаи падарим,
Гуржийи ёш додару, жигарим.
...Тозилардир рафиқу йўлдошим,
Хайли хандон эрур қариндошим.
...Бўлмасам олдида замони агар;
Тозилар қози қайда деб йиғлар...*

Бу каби байтларнинг ҳар бири замирига олам-олам кулгу яширингани кўзга ташланиб турибди. Бундай ми-

солларни Махмур ижодидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Махмур ўз ҳажвиётида салбий тимсол муҳитини ўта кулгили байтларда тасвирлар экан, асар жозибасига жозоба қўшади, таъсирчанлигини янада кучайтиради.

Махмурнинг шеърятимизга олиб кирган янглиги шубҳасиз ўз-ўзини фош қилиш усули бўлди. Асар қаҳрамонларининг ўз сўзларида ўзларига хос иллатларни нодонлик билан ошқор қилиб қўйиши адабий усул сифатида XV асрдаёқ қўллана бошлаган эди.

Ўз-ўзини фош қилиш усули қўлланган ҳажвий асарларда кулги яратиш омиллари турличадир.

1. Ҳажвий тимсол ўзининг ташқи қиёфаси билан ғурурланади, ўз кийимю салласи тасбиҳи ҳассасининг халққа кўрсатган таъсирини фахр билан тилга олади. Лекин бу ғурур қалбаки, сохта, бу — мисралар мазмунидан кўзга яққал ташланиб туради. Бу жиҳатдан қозим Муҳаммад Ражаб сўзлари қизиқарлидир. У дейди:

*Келгил, эй аҳбоб, аввал тарзи рафторимни кўр,
Баъд даври гумбази дастор давворимни кўр.
Кимки дасторимни кўрса ўрни(дан) қўрқиб (турар),
Бетаҳорат айлаган оламни мурдоримни кўр.
Гоҳким бошимга саллам ўлмаса, улдам қараб,
Расму роҳи, туҳмату шалтоқ кирдоримни кўр.*

Бу ил сўзларда акс этган баҳайбат кўриниш, гумбаздек дасторгина эмас, уларни ифодалаш учун топилган ҳолату сўзлар ўқувчини лол қолдириб, лабига кулги югуртиради. Чунончи, қозимнинг дабдабали салласини кўриб кўрқанидан «ўрни(дан) турган» одамлар, «бетаҳорат» бўлган олам каби ҳайратомуз иборалар замирини англаб етган ўқувчи қаҳқаҳа урмай қолмайди.

2. Ҳажвий тимсол ўзининг насабию мансаби, дўстларю, қардошлари билан гердаяди, лекин номлари тилга олинган шахсларнинг ўзи энг жирканч одамлар бўлиб чиқади. Буни Мулла Яқуб сўзларидан яхши англаб олиш мумкин. У дейди:

*Жоно, сазойи нори жаҳаннам манам-манам,
Муставжиби азоби жаҳаннам манам-манам.
Фиръавнга муқорину, Намрудга надим,
Шаддодга мусоҳибу, ҳамдам манам-манам,*

*Дунёда қанча бўлса агар хайли дўзахий,
Саркардаи маосийи олам манам-манам.
«...Бадбахту шуми шухраи охир замон десанг;
Бужаҳлу Булаҳабга мукаррам манам-манам.
Бу мулча куфр илаи яна найрангу макр учун
Шайтонга ҳам ҳикояти маҳрам манам-манам.*

Мулла Яқуб ўз яқинлиги билан мақтанган шахслар Фиръавну, Намруд, Шаддоду шайтон, Бужаҳлу Булаҳаб. Бу афсонавий ва тарихий шахсларнинг бари салбий иллат эгалари, аҳли башарнинг, аҳли мўминнинг ашаддий душманлари. Ҳажвий тимсол шу билан мақтанар экан, унинг фикрларидаги мантиқсизлик кулги уйғотади.

Итбоқар қози тилидан айтилган ғазалда ҳам ҳажвий тимсол ўз дўстлари билан мақтанади, аммо унинг ҳамтовоқлари хилма-хил итлар. Қози ва итлар дўстлиги мавзусининг ўзиёқ кулгили. Шоир қози тилидан у билан итлар ўртасидаги «қалин» муносабатларни тасвирлар экан, ўқувчи қаҳқаҳа урмай қололмайди. Зеро, асардаги:

*...Гўйё мен пиру, кўппаклар муридимдир тамом,
Қайда ким бўрсам юрар орқамда эшон деб ҳама...—*

каби бири-биридан кулгили манзараларга ўқувчи лоқайд қола олмайди.

3. Ҳажвий тимсол ўзининг нуқсонлари, бемаъни қилмишлари, айбу гуноҳлари билан мақтанади, гўёки уларни ўз фазилатлари деб билади. Чунончи, Ҳаким Туробий

*Биҳамдилло табиби шаҳри буқроти халойиқман,
Ажалдин ҳам бани одамни ўлдирмоққа фбойиқман.
Табиби шаҳр номи ойда бир бемор ўлдирса,
Вале мен кунда юз бемор ўлдирмоққа ҳозиқман.
Мени бадбахт то зарб-ул-масал бўлдим табибликда,
Жаҳон ворича акнун кўп ҳақоратларга лойиқман.
Ҳакими шаҳр деб олдимга ҳар шай келди ўлдирдим,
Тариқи ростим шулдирки, жаллоди халойиқман,—*

тарзида мақтанар экан, ўзининг билимсизлигига подонлигини фош қилиб қўяди. Албатта, бу ҳолат шартли, яъни ҳаким ҳақиқатан ҳам шу тарзда мақтана олмайди, бу — шоир нияти билан тасвирланган ҳолат. Бундан қатъий назар унинг номидан айтилган бу хил сўзлар билимсизлиги туфайли ўлимга сабаб бўлаётган табиб қиёфасини ҳазил воситасида ҳаққоний тасвирлашга хизмат қилса,

иқкинчидан, ўқувчида уйғотилган кулги табиб устидаш халқ ҳукми бўлиб янграйди.

4. Шопр кулги яратилишиг юқоридаги усуллари билангина чекланиб қолмай, ҳажвий тимсол номидан айтилаётган сўзларни ички қофиялар воситасида янада таъсирчанроқ, жозибалироқ чиқишига эришади. Ҳожин Нпёз тилидан айтилган ғазалдаги:

*Ҳожийи (бадбурут) десанг: бўзахўри ўғит десанг,
Олтию, тўрт гўрт десанг, рост ўзим, гувоҳ ўзим.
...Журм десанг қабат-қабат, фисқ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг наमत-наमत, сўфийи хонақоҳ ўзим.
...Менки тамага бандаман, халқи жаҳонда гандаман,
Нарса тиларга рандаман, хоҳ ўзим пахоҳ ўзим.
...(Бесубути) ягонаман, таптанаи замонаман,
Жиннийи жовидонаман масхара дастгоҳ ўзим,—*

каби ички қофиялар кулги яратиш учун хизмат қилмаслиги мумкин эмас.

Махмур ўз-ўзини фош этиш усули қўлланган ҳажвияларда қофия ва радифларни ҳам кулгини кучайтиришга хизмат қилдиради. Қози Муҳаммад Ражаб тилидан айтилган ғазалда:

*Келгил, аҳбоб, аввал тарзи рафторимни кўр,
Баъл даври гумбачи дастор давворимни кўр.
Асфалософил деган даврида бозоримни кўр,—
...Қозиликда жамъ қилган пулни савдо айласам,*

каби мисралардаги рафторимни, давворимни, бозоримни каби сўзлардаги радифли қофиялар таркибидаги чўзиқ унли туфайли оҳангга вазминлик бағишлаб, мақтанчоқ қозининг гердайган қиёфасини кулгили қилиб гавдалантиришда муайян вазифани бажаради. Шунингдек, ҳаким Туробий ҳақидаги ҳажвияда:

*Биҳамдилло, табиби шаҳри шуқроту халойиқман,
Ажалдин ҳам бани одамни ўлдирмоққа фойиқман.
...Эрур кўп ноҳақ ишлар гарданимга тавқи лаънатким,
Жаҳаннам садрига бу журм илан сардори содиқман,—*

каби мисралардаги халойиқман, содиқман каби муассас қофиялар таркибидаги чўзиқ унли (таъсислар, дахиллар) таъсисдан кейинги ундошлар) туфайли салобатли оҳанг

яратиб, мағрур табиб қиёфасини кулгили қилиб чизишга қўл келган.

Махмур ҳажвияларидаги радифлар ҳам кулги яратишнинг муҳим бир воситаси бўлиб хизмат қилади. Ўз-ўзини фош қилиш усули қўлланган газаллардаги:

*Жонб, сазойи нори жаҳаннам манам-манам,
Мустажжиби азоби жаҳаннам манам-манам.*

ёки:

*Даври фалакда дўстлар, сар-сари танги роҳ ўзим,
Гирди жаҳонни чарх уриб сайқали меҳру моҳ ўзим,—*

каби радифлар кулги уйғотишга ижобий таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас.

Шундай қилиб, Махмур томонидан кашф этилган янги усул ҳажвий тимсол яратишнинг қулай воситаси бўлиб қолди ва кейинчалик ўзбек шеъриятида кенг қўлланди.

Воқеабандлик. Махмурнинг ҳажвий асарларидаги воқеабандлик ҳам кулги яратишнинг маҳсулдор усуллари-дан бўлиб хизмат қилади. Шоир ўзининг шу услубда битилган асарлари учун аввало қизиқ бирон воқеани танлайди, сўнг ана шу ҳаётини ҳодисани хилма-хил ҳажвий бўёқлар воситасида ғоят кулгили қилиб тасвирлайди. Махмурнинг бошқа ҳажвий асарларидан фарқли ўлароқ, бу хил шеърларни ўқиётган ўқувчи фақат ҳажвий тимсол ҳақидаги шоир ҳукми ёхуд ҳажв «қаҳрамони»нинг «дил дардлари» билан танишиб қолмайди, балки воқеанинг иштирокчисига айланиб, хулосани ўзи чиқаради. Асардаги қаҳқаҳали кулги эса унга бу соҳада мададкор бўлади. Махмур қаламига мансуб «Дар ҳажви хўжа Мир Асад» («Хўжа Мир Асад ҳажвияда») шеъри шу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эгадир. Асарда ҳикоя қилинишича, ниҳоятда хасис бўлган Мир Асад шоирга пул ваъда қилган эди, аммо унинг ҳовлисига борган Махмур йиғи-сиғи устидан чиқади, Мир Асаднинг оила аъзолари ва хизматкорлари унинг бехосдан вафот этганини сўзлайдилар. Шоир бирон исқоти олармаъ деб кутади, лекин ўликдан ҳам, дафн маросимидан ҳам дарак бўлмайди. Уйига қайтган Махмур бир неча кундан сўнг Мир Асадни соғ-саломат кўради. Шоирнинг саволига Мир Асад: «Сенинг пул учун ҳовлимга келганингни эшитиб тандан жоним чиқиб кетган эди, кетганингдан хабар тоңдиму руҳим менга шифо бериб тирилдим»,—деб жавоб беради. Ана шу антиқа воқеа ниҳоятда кулгили бир тарзда акс эттирилган.

Бунга эришиш учун шоир аввало Мир Асаднинг ташқи ва ички қиёфасини усталик билан чизади. Унинг тасвирича, Мир Асад:

*Турфа бир хўжаки ҳар гоҳ такаллум қилса,
У баччангни (ҳақорат-ла) қилур сўзни адо.*

Шу хил тасвир туфайли ажойиб шаклу шамоилли ўта хасис инсоннинг кулгили қиёфаси кўз олдимизда намоён бўлади. Бу билан шоир ўқувчини кейинги воқеаларга тайёрлайди.

Энди Махмур Мир Асад уйндагиларнинг дод-фарёдини муболағали тасвирлаш орқали воқеани оча боради. Энди ўқувчи кўзи олдида гоят хазин бир манзара пайдо бўлади:

*Токи еттим ани даргоҳига дармонда бўлиб,
Чиқти яқбора уйидан йиғию вовайло.
Навҳау, нола-ю, ошубу, ҳаё-ҳўи қасон,
Кафи афсус гирибонвари-ю, чоки қабо.
Ҳама навкарлари деворлара бошини уруб,
Бириси ёқаси чок-у, бириси бети қаро.*

Шоирнинг дод-фарёдининг сабаби ҳақидаги саволига хизматкорлардан бири:

*Гуфт: эй шоири Махмур туро нест хабар?
Хўжаи Мир Асад шуд зи фано сўи бақо.
Деди: «Эй ҳайрати гўё сенга етмади хабар?
Хўжамиз қилди фано мулкидан оҳанги бақо»,—*

деб жавоб қайтаради.

Чўрию хизматкорларнинг ўз хўжасига бу хил садоқати, осону заминни ларзага келтириб фарёд солиш аввалига ўқувчида хўжага ачиниш ҳиссини, хизматкорлар садоқатига миннатдорчилик туйғусини жўш урдиради. Лекин кейинчалик бу хил мотамнинг сохталигини англаб етган ўқувчига қаҳқаҳали кулги бахш этади.

Мир Асаднинг ўлимидан хабар тонган шоирнинг ички кечималари таърифи ҳам кулги уйғотмай қолмайди. Зеро, унинг марҳумга ачиниши, унга тилаган тилаклари ғайритабиий. Чунки Махмур:

*Мениким айлади маънос Асаднинг ўлиги,
Самадо, манзили маъвосини қил дўзах аро.*

*Чун маро кард зи сад ваъда ба уммед гузашт,
Ераб, аз раҳмати хул дур кун он мумсикро,—*

дея Мир Асаднинг дўзаҳда мумсиклар орасида жой олишини Оллоҳдан сўрайди.

Хизматкорлар билан бирга аза тутаётган шоирнинг йиғи аралаш сўзлари ҳам кулги қўзғатмай қолмайди. Чунки Махмур бошқалар дардига қўшилиб «пэтироб чекар» экан:

*Пиғлабон қуллари бирлан дедим: «Эй воҳ хўжам,
Кетди афсус ўлиб ваъдаси ялғон Асадо.
Хайф аз он хўжаи бе файзи футуҳи шумраҳ,
Хайф аз он сайиди бе важҳи ҳақоратгари мо.
Во дариғо ки қаён кетти ўшал мазҳари жаҳл,
Доғ, дардо ки адам бўлди имом-ул жуҳало.*

Шоир нутқида марҳумга нисбатан қўллапаётган «ваъдаси ялғон», «шумраҳ», «мазҳари жаҳл», «имом-ул жуҳало» иборалари йиғи аралаш кулги бўлиб янграйди.

Ўлиғу дафн маросимидан дарақ бўлавермагач, шоир:

*Кўнглима рост бу сўз бўлдики, фарзандлари
Кўмдилар хўжаи бечорани қазноқи аро,—*

деб ёзади. Марҳумни қазноққа кўмши ҳақидаги шоир фикри яна ўқувчини кулишга мажбур қилади.

Мир Асадни тирик кўрган шоир уни саволга тутар экан, суҳбат мазмуни яна янги кулгига сабаб бўлади. Зеро, Мир Асад шоирга аввало: «Сенинг пул учун келганингни эшитиб, жоним танамни тарк этди, кетганингдан сўнг тирилдим», деб жавоб қайтарган бўлса, кейинроқ Махмурнинг:

*Дедим: «Эй хўжа, ки аввалда қима ваъдаи хом,
Гар қилсанг, охири этгил анга бир нарса вафо»,—*
деган насиҳатига:

*Гуфт бо қаҳрки: «Эй хотами моли дигарон,
Ман ба як ҳабба кунам зиндагии хеш фано»,—*

деб жавоб беради. Бир дона буғдой учун жонини беришга тайёр турган хасиснинг бу сўзлари ўқувчини лоқайд қолдирмайди, албатта.

Шундай қилиб, тасвирланаётган ҳодисаларнинг ҳар

қайси нуқтаси кулгига, зиқпа Мир Асад устидан заҳар-ханда қаҳқаҳага хизмат қилади. Ҳажвий тимсолнинг ташқи қиёфаси таърифи, воқеалар тасвир («қаҳрамон») нинг ўз-ўзини фош этиши, суҳбат-диалог—асар қурли-шининг барча қисмлари кулгини тобора кучайтириб, Мир Асад қиёфасининг тобора чуқурроқ очила боришига бўйсундирилган.

Махмур шеърятимизга хос муламмаъ усулидан ҳам кулги яратини воситаси сифатида моҳирона фойдаланади. Шоир ўзининг бир қатор ҳажвий асарларини ана шу усул асосида яратган эди.

Маълумки, муламмаъ қардош адабиётлар ўртасидаги дўстона ижодий ҳамкорлик муносабатларининг ифодаси сифатида юзага келган. Зеро, шеърятдаги иккитиллилик ҳаминша ижодкорнинг икки халқ тилини мукамал би-лишидан далолат берибгина қолмай, айни вақтда уни иккинчи халққа, унинг тилига бўлган ҳурматни ҳам акс эттирган зулликсонайлик асосида битилган турли жанр-даги катта-кичик шеър-обидалар ҳар икки халқ адабиё-тини боийтган, улар ўртасидаги ҳамжиҳатлик камолига хизмат қилган.

Махмур ўзининг ҳажвий асарларидан баъзиларини ана шу усул заминида яратар экан, икки тилда битилган байтларни алмаштириб бориш орқали кулгили вазият пайдо қилади. Хусусан, ҳажвий тимсолга хос иллатлар-нинг гоҳ туркий, гоҳ форсийда гоят таъсирчан ифодала-ниши ҳар қайси ҳажвий образнинг янада кулгилироқ жаранглашига хизмат қилади.

Шундай қилиб, Махмур ўз салафларининг энг яхши анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган ҳолда ҳажвий қиёфа чизишининг хилма-хил ва сермаҳсул усул-ларидан баракали фойдаланди. Унинг ранг-баранг маз-мундаги ҳажвий асарлари шеърятимизга хос бўлган ҳажвий қасида ва ҳажвий фаҳрия, ҳажвий мадҳия ва ҳажвий марсия сингари қаҳқаҳали яратишга кенг имконият яратилган жанрларда битилган. Шоир ғазал, мухаммас, маснавий, чордарчор шаклларида унумли фойдаланган ҳолда зolim подшоҳлар ва амалдорлар, по-рахўр қозилар, мумсинк. бойлар, мутакаббур нодонлар ва бошқаларнинг кирдикорларини аёвсиз фош этувчи ёрқин ҳажвий тимсоллар туркуминини адабиётимизга олиб кир-ди.

Махмур кулгили қиёфа чизишда ташқи кўриниш (пор-трет) тасвирдан усталик билан фойдаланди. У яратган портретлар тарихий аниқ шахсларга хос муайян белги-

ларнинг кучайтирилган ва қаҳқаҳа билан юғрилган ифодаси бўлиши туфайли аҳамиятлидир.

Махмур ҳажвий тимсолнинг ижтимоий қиёфаси тасвирига алоҳида эътиборни қаратиб, танқид остига олинган шахслар, аниқроғи, уларга хос иллатларнинг жамият учун нақадар хавfli эканлигини кулги воситасида рўй-рост фош этиб ташлайди. Ҳажвий тимсоллар муҳитнинг кенг қўламдаги тасвири эса гавдалантирилаётган қиёфаларнинг ҳаётини, жонли ва таъсирчан чиқишига хизмат қилади.

КУЛГИ ЯРАТИШНИНГ БАДИИЙ ВОСИТАЛАРИ

Ҳажвий асарларда кулгили тимсол яратиб бадий тасвир воситаларидан кенг фойдаланишни тақозо этади. Зотан кучайтирилган, бўрттирилган ифодага хилма-хил шеърини санъатларсиз, вази ва қофия жиқлоларисиз эришиш мушкул. Шунинг учун ҳам мумтоз шеърятимиз ривожига, хусусан, ҳажвийетимиз тараққиётга муносиб ҳисса қўшган етук шоирлару адибларимиз муболаға ва ташбиҳ, талмеҳ ва тазол, ҳусни таълил ва истиора сингари тасвирий воситалар, зулқавофиъ, зулқофиятайин ва тарсиъ сингари қофия санъатларини кенг қўллаб, баркамол ҳажвий қиёфалар чизганлар, ижтимоий иллатларни аёвсиз фош қилганлар.

Албатта ҳажвий асарларда тасвир воситалари муайян ғоявий-бадий ният нуқтан назаридан қўллангандагина ўз мақсадига эришади. Бу мақсад эса кулгили портрет чизиш, ҳажвий тимсолнинг ижтимоий қиёфасини қаҳқаҳали кулги воситасида ёрқин ва таъсирчан қилиб тасвирлаш жамият тараққиётга тўсиқ бўлаётган иллатларни кулги остига олиб масхаралаш, шу жараёнда ижобий идеалларни илгари суришдан иборатдир, албатта.

Махмур мумтоз шеърятимиз, аввало, Алишер Навоий ҳажвий услуби анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган ҳолда хилма-хил тасвир воситалари имкониятидан моҳирона фойдаланиб ўлмас бадий тимсоллар яратди. Унинг ҳажвий асарларида кенг қўлланган ҳар бир шеърини санъат, ҳар қайси вази, қофия кулгили тимсол чизишга хизмат қилди, ҳажвийетнинг жозиба кучини оширди, таъсирчанлигини кучайтирди.

Махмур ўз ҳажвий асарларини яратар экан, бадий тасвир воситаларига асарни безовчи, унинг жозибадорлигини оширувчи, таъсирчанлигини кучайтирувчи безаклар сифатида эмас, кулгили қиёфа чизишнинг фаол воситала-

ри сифатида қаради. Ҳар қайси шеърини санъат имкониятларини атрофлича ўрганиб, улардан иложи борича кенгроқ фойдаланишга интилади.

Шоир бадий тасвир воситаларини танлаб қўллашга алоҳида диққат қилиб, ҳажв остига олинаётган шахс белгиларидан келиб чиққан ҳолда у ёки бу шеърини санъатга мурожаат қилади, дадиллик билан хилма-хил янги бадий лавҳалар яратади, қутилмаган тасвирлар чизади. У қўллаган ҳар қайси тасвир воситаси мантиқий асосланганлиги, ҳажвий тимсолнинг ҳаётний қиёфасига мувофиқлиги билан ажралиб туради. Шоирнинг ўзбек, тожик, ҳинд халқлари тарихи, урф-одатлари, оғзаки ижод намуналари, мумтоз адабиётимиз асарларини чуқур билиши, унга хос бўлган хушчақчақлик, сўзамоллик, зукколик тасвир воситаларини танлашда муҳим омил вазифасини ўтайди.

Махмур қўллаган тасвирини санъатлар ўқувчига тушунарли, унинг билим ва тасаввур донасига мослиги билан ҳам ажралиб туради. Зеро: ўқувчига яққол англашларли бўлмаган муболага ва ташбиҳлар, истиора ва сифатлашлар, унга нотаниш бўлган талмеҳ ва ирсоли масаллар, илғаб олини қийин бўлган талмеҳ ва илҳом, ҳусни таълил ва таънислар тасвирланаётган тимсолларни хиралаштиради, холос.

Махмур ҳажвиётида гоёта кенг қўлланган тасвирини воситалардан бири муболагадир. Шоир мазкур санъатда фойдаланиб ўта кулгили тимсоллар яратади, қаҳқаҳа уйғотувчи манзаралар чизади, ўзи ифодалаётган гоё, фикрнинг ўқувчи онгига аниқ ва таъсирчан шаклда етиб боришга эришади.

Маълумки, муболага мумтоз шеърятимиздаги энг маҳсулдор тасвирини воситалардан бири сифатида ҳар қайси шоир ижодидан кенг ўрин егаллаган. Лирик шеърятда муболага лирик қаҳрамон қиёфаси, унинг туғёнли кечинмалари, эҳтирослар олами, маҳбубанинг беҳад гўзаллиги-ю, ёқимли фазилатлари, ринд, шоҳ, зоҳид, шайх, рақиб, май, кўнгил каби лирик тимсолларни жонли ва жозибали ифодалашга хизмат қилиб келганки, буни Хоразмий ва Атсий, Лутфий ва Саққокий, Алишер Навоий ва Бобур, Нодира ва Огаҳий каби устоз маликул каломлар шеърятда яққол кўришимиз мумкин.

Муболага маҳсулдор шеърини санъат сифатида ҳажвий шеърятда ҳам кенг қўлланиб келди. Навоий ва Турди, Машраб ва Огаҳий, Мужрим Обид ва Гулханий, Муқимий ва Завқий сингари ҳажвгўй ижодкорлар ушбу шеърини санъатда ҳажвий тимсолнинг ташқи қиёфасини чизиш-

да ҳам, унинг маънавий олами, хулқи атворини кулгили тасвирлашда ҳам унумли фойдаланиб келдилар.

Лирик шеърятдан фарқли ўлароқ ҳажвийётдаги муболага аввало кулги яратиш учун хизмат қилади, унга хос белгини кучайтириш хусусиятидан шу мақсадда ўришли фойдаланган шоир ёки адиб ҳажвий тимсол қиёфасининг кулгили тасвирига эришади, унинг хатти-ҳаракатларини бўрттириб кўрсатиш воситасида қаҳқаҳали манзаралар чиғади.

Махмур мумтоз адабиётимиздаги энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда муболаганинг турли кўринишларидан ҳажвий портрет яратишда ҳам, маънавий қиёфанинг кулгили ифодасига эришишда ҳам ўз санъаткорлигини намойиш қилди.

Муболага шоир ҳажвийётида, аввало, кулгили қиёфа тасвирига хизмат қилади. Буни аксарият асарлар мисолида кузатиш мумкин. Чунончи, «Авсофи Қози Муҳаммад Ражаб Авж» ҳажвиясидаги:

*Чиқиб, ар-ари қадди чандон узун,
Бўлур сақфи гардунга қилсанг сутун.
Кесиб бир шитолангни ҳам икки йўл,
Равон айла Жайхуну Сайхунга пул, —*

каби мисраларда қўлланган муболагага (ғулувв) қозининг бўйи узунлигини бўрттириб, кулги яратишга хизмат қилган. Бу кулги эса реал шахс қиёфаси, хусусан, бўйи билан меъёридан ташқари тасвир ўртасидаги номутаносибликка асосланган. Зотан қозининг беўхшов узун гавдаси билан осмонга қўйилган сутуну икки оёғи билан Сирдарё билан Амударёга қўйилган кўприкни кўз олдида қиёсан гавдалантирган ўқувчи бу хил муболагадан завқланиб қаҳқаҳа уради.

Ҳаким Туробий ҳақидаги ҳажвиядаги:

*Эрур ранги қиш чилласидин совуқ,
Ҳақоратга бойу, сўкарга ёвуқ, —*

байтнинг биринчи мисрасида қўлланган муболага ҳам кулгили қиёфа чиқишга қўл келгани кўриниб турибди.

«Авсофи Мулла Ёқуб Хўжанди» ҳажвиясидаги:

*Вужуди эрур баски сомону қум,
Аён икки азрак кўзи қони қум.*

«Авсофи Қозин Муҳаммад Зухур заргар» асаридаги:

*Айни йўл юрганда кўргил ҳар тараф мўйи лаби
Кўчани айлар шунургидек саросар пок забр»,—*

байтларидаги каби муболағалар ҳам ҳажвий қиёфа тасвирининг гоят кулгили чиқишига имконият яратган.

Махмур ҳажвиётидаги хулқ-атвор тасвирининг кулгили чиқишида ҳам муболағанинг ўрни муҳим бўлди. Шоир ушбу шеърини санъатдан фойдаланар экан, ўқувчи кўзи олдида ҳажвий тимсол ҳаракатининг ғайритабиий, номантиқий манзараларини гавдалантириш усули билан кулга уйғотади.

Махмур ҳажвиётида муболаға, айниқса ўз-ўзини фопи эттириш усули қўлланган ҳолатларда кулга яратишнинг энг мақбул воситаларидан бўлиб хизмат қилади. Шоир бу хил усулдан фойдаланар экан, ҳажвий тимсол иллатларини ёрқин, жонли ва таъсирчан фопи қилишга ёрдам беради. Бу иллатларнинг ҳажвий тимсол номидан гўё мақтанаётгандек баён қилиниши ўқувчида беихтиёр кулга уйғотади. Қозин Муҳаммад Ражаб ўз сифатлари ҳақида гердайини билан сўзлар экан:

*Қимки дасторимни кўрса, ўрни (дин) қўрқиб (турар),
Бетаҳорат айлаган оламни мурдоримни кўр.
...Бир магармажман ки юз минг аждаҳо гар учраса,
Айларам бир луқма деви жуъи ашроримни кўр,—*

байтларидаги муболағалар унинг қиёфасини кучайтириб тасвирлаш орқали кулга яратиш вазифасини ўтаётгани кўзга яққол ташланиб туради.

Муҳаммад Ражаб ҳажвиге бағишланган маснавийда ҳам қозининг беўхшов салласи муболағали акс эттирилганини юқорида кўрган эдик. Ана шу тасвир билан биз танишган байтлар бир-бирини такрорламайди, балки тўлдирди, ҳар икки тасвир ҳажвий қиёфанинг ўта кулгили чизилишига хизмат қилади.

Ҳаким Туробий номидан айтилган:

*Табиби шаҳр номи ойда бир бемор ўлдурса,
Вале мен кунда юз бемор ўлдирмоққа ҳозиқман.
...Ҳакими шаҳр деб олдимга ҳар шай келди — ўлдирдим,
Тариқи ростим шулдирки жаллоди халойиқман,—*

каби таъспрчан байтларда муболаға кулги яратишнинг асосий замини бўлгани кўриниб туради. Бу ўринда ҳам ҳажвий тимсолнинг ўзи томонидан айтилган фикрлар олдинги маснавийдаги:

*Келар олдиға кимки дору сўраб,
Ба аҳволи ранжур дарду тааб
Берар захри нўш дору дебон,
Ани ўлдириб беажал шул замон,—*

каби байтлардаги фикрларни тўлдиради, умумлаштиради.

Муайян шахс беаёв фош қилинган ҳажвий шеърларда муболағанинг бу тури кутилган натижани бермайди, бу хил асарларда белгини салгина эмас, балки ниҳоятда кучайтириш талаб қилинар экан, шоир муболағанинг ифрок турига—воқеликнинг одатан маҳол, аммо ақлан тасаввур қилиш мумкин бўлган турига мурожаат қиладики, буни юқорида келтирилган кўп нарчалар мисолида кузатишимиз мумкин. Чунончи, Ҳаким Туробий ҳажвига бағишланган:

*Кими ким тубакдан талаб қилса нўш,
Берур нўш дору дебон маргимуш.
...Берар захри нўш дору дебон,
Ани ўлдириб беажал шул замон,—*

байтларидаги муболағалар шулар жумласидандир. Зеро, табибнинг даво сўраб борган беморга маргимушни дори деб бериши, захарни дори деб бериб ҳузурига келган кишиларни ўлдириши ақлан мумкин, яъни тасаввур қилиш мумкин, аммо ҳаётда онгли ҳолда қилинмайдиган ҳаракатлардир. Махмур ҳажвиётларида кенг кўламда қўлланивчи бу хил муболағалар кулги яратишга ниҳоятда қўл келади.

Мулла Яъқуб ҳақидаги ҳажвиядан ўрин олган:

*Дунёда қанча бўлса агар хайли дўзахий,
Саркардаи маосийи олам манам, манам.
Ёлғуз на манки хотунуму, ўғлиму қизим
Дўзахда ҳам буларга мусаллам манам-манам,—*

байтларидаги муболаға ҳам, «Итбоқар хўжа қози сифатида» асаридаги ҳажвий тимсол номидан айтилган:

*Лашкари итға пешво манман,
Сарвари соҳиби ливо манман.*

*...Езу қиш бир катакда ётармиз,
Бир буриш нонни бирга тотармиз.
Ошимиз бир ялоқдадур модом,
Бошимиз бир тубак ичида мудом.
...Бўлмасам олдида замони магар,
Тозилар қози қайда деб йиғлар,—*

байтларидаги иғроқ ҳам шоирнинг бу соҳадаги санъаткорлигидан далолат беради.

Махмур ҳажвиётида муболағанинг энг юқори даражаси — гулудан кам фойдаланилган. Бунинг сабаби, муболағанинг ушбу турида белгининг ҳаддан ташқари бўрттирилишидир. Зеро, бу хил муболағада белгининг ақлан тасаввур қилиб бўлмаслиги, ҳаётда ҳам юз бермайдиган тарзда ифодаланиши туфайли ўқувчида иғроқчалик кулги кўзғатмайди.

Махмур баъзан ўзи тасвирлаётган ҳажвий тимсол белгиларини ўта кичрайтириб, белгини ниҳоятда кучсизлантириб ифодалаш усулини қўллайди. Чунончи, «Авсофи Каримқул меҳтар» шеърида шоир ўзига тортиқ қилинган отни таърифлар экан:

*Сув ҳам ичса томоғига тиқилур,
Пашша гар қўнса ёмига — йиқилур,—*

байтида муболағанинг кичрайтириш усулига мурожаат қилади. Ўринли қўлланган санъат мазкур тимсол хусусиятларини очишгагина эмас, кучли кулги уйғотиш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади. Зеро, сув ичса томоғига тиқиладиган, пашша қўнса ҳам йиқилиб тушадиган отни кўз олдига келтирган ўқувчи табассум қилмай туролмайди.

Махмур ҳажвиётидаги кулгини таъминлаб берган тасвирий воситалардан бири ташбиҳдир.

Махмур асарларидаги ташбиҳлар ҳажвий тимсол хусусиятларини гоёта бўрттириб тасвирлаш мақсадини кўзлайди.

Фазлий ҳажвига бағишланган асардаги:

*Кўринур базм аро мусоҳибга
Шакли монандаи илон амаким.
Кимки олдида билмай ўлтурса,
Чачти захри илон, чиён амаким.
...Ҳам юҳо, ҳам магарнажи дарё,
Аждаҳо ишкаму жиён амаким.*

Шунингдек:

*Эрди аввал юҳо, у охири ҳам,
Ҳам магарнаж, ҳам аждаҳо ўлгай.
Ҳайда ким кўрса бир ўлимсакни,
Фазли калхоту, ўғли сор ўлгай.*

Яна:

*Шом то субҳ чун саги дайду
Гашта бо сад иштоб исқоти,—*
каби, «Хўжа Мир Асад ҳажвида» асаридаги:
*Аждаҳо пайкари масмум ҳақорат гари халқ,
Моки ифритсифат соҳиби дашноми изо.*

«Нипёзча оғалиқ сифатида» асаридаги:

*Жуъи наднафс магарнаж шикаму, деву юҳо
Аждаҳо луқмаи нар гули биёбон питу-пит.
...Мумсику, мурдани-ю, дайдию суллоҳи сагон,
Този дарбадару, кўппаки хандон питу-пит,—*

каби байтларда худди шу хил ташбиҳларни кузатиш мумкин.

Махмурнинг бу соҳадаги маҳорати қирраларидан бири шундаки, у юқоридаги каби анъанавий ташбиҳлар билан бир қаторда шеърингда кам қўлланган ва мутлақо янги тимсоллар кашф қилади. Улар худди ана шу фазилати — янгилиги, мазмундорлиги, таъсирчанлиги билан ўқувчини ҳайратга солиб, лабига кулги келтиради, бу кулги кўпинча қаҳқаҳага айланади. Фазлий ҳажвига бағишланган қасидадан ўрин олган:

*Ҳомати заҳмаи қариликдин
Чун кубузи гусиста тор ўлгай,—*
шунингдек:

*Хаби дажжолу астари Шаддод,
Саки Афросиёб исқоти,—*

(Дажжолнинг эшаги ва Шаддоднинг хачири, Афросиёбнинг ити (бу) исқотий)

каби байтлар фикримизнинг далили бўла олади.

Махмурнинг ташбиҳ санъатидан фойдаланишдаги кашфиётчилги хусусан, чордарчор шаклидаги ҳажвиясида яққол кўзга ташланиб туради. Бу асарда шоир ҳажв

остига олинган Наврӯз Меҳтарбошини аввалига турли тимсолларда ифодаласа, кейинчалик уларни бир-бири билан жуфтлаштириб ўша тимсолларни янада бўрттиришга эришади, натижада асарнинг кулгилилик хусусияти янада кучаяди.

Асарнинг ўзинчи банди бошидаги икки байтда Меҳтарбоши машҳур мош қушига, ёвуз бойқушларнинг ғулломига, қашшоқнинг қули бўлган эшакка, зарғалдоққа, қизил иштонга ўхшатиб, кейинги икки байтда бу ташбиҳлар бир-бирига қўшилиб, ташбиҳларни янада ойдинлаштиради, янада бўрттиради.

«Домулла Атоий Аштий ҳажвида» асарида қўлланган ташбиҳ Махмурнинг ҳинд оғзаки адабиётидан яхши хабардор бўлганини кўрсатади. Ҳажвий тимсолни

*Зиҳи тасвири рангомсз ба ин саллау калла,
Гоҳи сурху, гаҳи зарду, гаҳи шингарфу, гаҳ малла.
Гаҳи дар сурати буз ғола, гаҳ монанди гўсола,
Зи шакли масхи ин уъжубаи ақрон маодаллоҳ,
Ту гўи омад аз Мултон ба Турон шоҳи маймунон.*

(таржимаси: Бу салла ва калла ўз суратини безаган. Гоҳо қизил, гоҳо сариқ, гоҳо қизғимтир, гоҳо малла, гоҳо такача, гоҳо бузоқдек, бу ажойиб шахс шаклининг ўзгариб туришидан «гўё Мултондан маймулларнинг шоҳи келган») сифатида тасвирлаётган шоир ўзи кашф этган ташбиҳни тимсолнинг мантиқий жиҳатдан тўла асосланишига эришган. Зеро, олдинги мисраларда Аштийнинг ранг-баранг қийимларда юришини таъкидлаган Махмур чиройли тимсол тона олган: уни Мултондан келган маймуллар шоҳига қиёс қилиб, ўқувчида қаҳқаҳа уйғотишга эришган.

Дарҳақиқат, шоирнинг санъаткорлиги туфайли ҳар қайси ташбиҳий тимсол ҳажвиядаги кулгиши таъминловчи муҳим восита хизматини бажаради.

Махмур баъзан ижтимоий ҳаёт манзараларини ўз ташбиҳлари учун асос қилиб олади. Бундай ҳолларда ташбиҳ ҳаётини воқеликни ҳажвий ракурсда кўрсатиб, муайян хулосалар чиқаришга имкон яратади. Жумладан, шоир «Ғазали қозийи Хўжа Сағбон» асарида итлар олдига бораётган қозни тимсолини чизар экан, эшонларнинг ўз муридларига пешво бўлиб юриши воқеаси заманида ҳаётини лавҳа чизади:

*Гўйе ме пиру, кўппаклар муридимдир тамом,
Қайда ким борсам юрар орқамда эшон деб ҳама.*

Келтирилган байтда текинхўр эшонларнинг мурид овлаб обрўю бойлиқ орттиришига шоир муносабати сезилиб туради. Ташбиҳ мазмунидан келиб чиқадиган хулоса — муридларнинг галалашиб юрган итлар тўдасига ўхшатилиши жасорат ва маҳорат ифодаси эканини кўриш қийин эмас.

Махмур ҳажвиётда қўлланган ташбиҳлар белгини фақат кучайтириш эмас, балки кичрайтиришга ҳам асосланган. Маълумки, тасвирнинг бу тури мумтоз шеърятимиздаги лирикада кенг қўлланиб келган эди. Жумладан, Хоразмийнинг:

*Чумоли кўзича оғзинг топилғай,
Юзинг кўрганда кўр кўзи очилғай, —*

каби байтларда шу хил ташбиҳдан фойдаланилган эди.

Махмур шеърятимиздаги ана шу хил тасвир усулини ўз ижодида қўллаб, такрорланмас тимсоллар яратади. Ҳапалак қишлоғи таърифига бағишланган

*Турфа қишлоғи ғазабкардаки паррандалари
Товуғи игначию ўрдағу ғози капалак, —*

каби мисраларда шу хил тасвир усулини кузатамиз.

Махмур ҳажвиётда кенг қўлланган шеърини санъатлардан бири сифатлашдир. Шоир ўзининг ранг-баранг ҳажвий тимсолларини яратар экан, уларнинг ташқи қиёфаси тасвирида ҳам, маънавий қиёфасини чиқишида ҳам мумтоз шеърятимиздаги анъанавий таъсиқ-ас-сифат санъатига мурожаат қилиб, ёрқин бадний лавҳалар яратади. Маълумки, таъсиқ-ас-сифат санъати гавдалантирилаётган шахсин турли жиҳатдан тасвирлашга имкон беради. Натижада, бир байтнинг ўзидаёқ ҳажвий тимсолнинг маънавий қиёфаси аниқ бўлиб қолади.

Махмур ўзи тасвирлаётган шахс хусусиятларини атрофлича ўрганар экан, унинг иллатларини муносиб тимсоллар воситасида акс эттиришга интилиб, хилма-хил жозибали сифатлар танлайди. Жумладан, Хўжа Мир Асад қиёфасини қаламга олар экан, унинг иллатларини қуйидагича санаб ташлайди:

*Манбаи жаҳлу, макони ғазабу, маъдини қаҳр,
Хилқати жавр, вужуди ситаму, жисми жафо.
Заъфарондек юзи, зарних юзи, жўша кўзи,
Қаҳрабодек тани, олтин бадани, зоти тило.*

Бу хил тасвир туфайли Мир Асаднинг ҳам кўриниши, ҳам маънавий қиёфаси ихчам, лекин ёрқин тасвирланади.

Махмур ҳажвиётида қўлланган сифатлашларга хос ғазилатлардан яна бири шундаки, шоир ҳажвий тимсол иллатларини тасвирлашда танланган сифатларнинг товушлар жиҳатидан ҳам ҳамоҳанглигига алоҳида диққат қилади. Натижада усли ва ундон товушлар ҳамоҳанглиги байтга, тасвирга алоҳида жозиба, таъсирчанлик бағишлайди. «Авсофи қози Муҳаммад Ражаб Авж» ҳажвиясидаги:

*Ажаб қозийи кохили, жоҳили,
Бўлиб омилиқ илмига комили.
... Гаҳи толиби базлау ғарзағўй,
...Гаҳи нозими назми берангу бўй, —*

каби кўплаб байтлар фикримизга далил бўла олади.

Махмур сифатлашдан фойдаланар экан, ички қофия воситасида уларнинг янада жарангдорлигига эришади. Аниқроғи, шоир сифатларни ички қофиялар ўрнида келтириб, уларнинг муайян мутаносиб жойлашини, товушлар жиҳатидан оҳангдорлиги заминда жозибаторлик қиқирини таъминлайди. Жумладан, «Ғазали Мулла Яъқуб» ҳажвиясидаги:

*Яъқуб занғарам ман, мафлук логарам ман,
Бадмаст соғарам ман, беҳуд зи жом занғар.*

«Ғазали Ҳожи Нпёз» асаридagi:

*Ўзимни сода ҳам десам, жиннийи лода ҳам детам,
Кетима хода ҳам есам, Ҳожийи қиблагоҳ ўзим.
...Ҳожийи бадбуру, десанг, бўзахўри ўғит десанг,
Олтию тўрт гўрт десанг, рост ўзим, гувоҳ ўзим.
...Менки тамаъга бандаман, халқи жаҳонда гандаман,
Нарса тиларга рандаман, хоҳ ўзим, нахоҳ ўзим.
...(Бесубути) ягонаман, тантанани замонаман,
Жиннийи жовидонаман, масхара дастгоҳ ўзим, —*

каби байтлардаги сифатлашлар шу хил хусусиятга эгадир.

Шоир такрир санъати ёрдамида сифатлашлар тизмасини яратар экан, ҳажвий тимсол шоирнинг кетма-кет ва беаёв ҳужуми остида қолгандеқ бўлади. «Дар ҳажвий Маҳмуд Қурама» ҳажвиясидаги сифатлашлар шу жиҳати билан ўқувчини ҳайратлантиради.

*Гаҳи мунажжиму, гоҳ фолбиню, гаҳи раммол,
Гаҳи муқаллиду, қаллоби мардумон Қурама.
Гаҳи усулию, занкулабозу, базми тироз,*

*Гаҳи чаповулу жаллоби тоғиён Қурама.
Гаҳи вакилу, гаҳи муфтию, гаҳи қозий,
Гаҳи оғолиқу, арбоби ҳокимон Қурама.
Гаҳи сухандари ҳар жон соҳиби достон,
Гаҳи фасонагари илму қиссагон Қурама.*

«Дар сифати Нпёзча оғалиқ» ҳавиясида эса шонр:

*Сагаки, зораку бе соҳибаку дайдияки,
Ҳараки гийдияки бопаки полон питу пит.
Жадалак кораку сарсонаку саргаштаяке,
Пусаросимаеке арраку паррон питу пит.
...Бемаҳал хандаяке, бандаяке, гандаяке,
Дар назар зиндаяке мурдаи товон питу пит, —*

сингари сифатлашларни маржон каби тизиб ташлаб, ўқувчини лол қолдиради. Шубҳасиз, бу усулнинг оқибат мақсади ҳам кулги қўзғатишидир. Шонр бунга моҳирлик билан эриша олган.

Махмурнинг ҳажвий услубига хос яна бир жиҳат шеърларда талмеҳ санъатидан кенг фойдаланишидир. Адабиётшуносларга талмеҳнинг бош хусусияти шеърда тасвирланаётган тимсолнинг мифологик, афсонавий ёки тарихий образларга қиёсламоқдан иборат эканлиги яхши маълум. Бу хил қиёсда ўқувчи кўзи олдида афсонавий шахснинг қиёфаси, хислатларигина эмас, унинг номи билан боғлиқ ҳикоят, ривоят, афсона, воқеалар ҳам бир пафас жонланади. Махмур ўзи гавдалантираётган шахсларнинг иллатларини бўрттириб тасвирлар экан, уларни кенг халқ оммасига яхши таниш бўлган афсонавий очкўзлар, золимлар, нодонлар, такаббуру худбинларга қиёслаш воситасида ўз «қаҳрамон»ларининг қиёфаларини хусусиятларини янада ёрқинроқ, жонлироқ аке эттиришига эришади.

Махмурнинг талмеҳ санъатидан фойдаланиш маҳорати қирраларини дастлаб «Арзи қишлоғи Ханалак ба жаноби Саид Умар Султон» ҳажвиясида кузатиш мумкин. Шонр бу асарда, асосан, кенг ўқувчилар оммасига яхши таниш бўлган афсонавий қаҳрамонлар тимсоллари, улар билан боғлиқ бўлган хилма-хил воқеаларга инпора қилган ҳолда муайян ғояларни ифодалайди, жозибадор лавҳалар чизади, туйгулар эҳтиросини жиптолантиради. Асардаги:

*Яки аст Аввали уъчибаи абул жин зод,
Дигар аз-ош Ануқ гашта дар жаҳон пайдо.*

*Яки аз насли Арожифу кўраки бадтол,
Яки аз сухраи ҳақ зоҳираи зуҳури бало.
...Яки талош кунад баҳри як-ду ман арзан:
Дигар зи ман талабад ирси одаму ҳавво.—*

каби байтларда Ож ибн Ануқ, Арожиф, Одам-Ато, Момо Ҳаво каби афсонавий шахслар номларига ишора қилар экан, ўқувчи улар билан боғлиқ воқеаларни эсга олиб, шоир таъкидлаётган ғояни аниқроқ тушуниб олади. Жумладан, Махмур новча бир шахсни таърифлар экан, уни Ож ибн Ануқдан дунёга келган, деб таъкидлайди. Афсоналар, жумладан, Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» асарида келтирилган ҳикоятга қараганда, Ож ибн Ануқ ниҳоятда узун бўйли шахс бўлган эмши. «Авж Унуқнинг ўғли эрди, — деб ёзоди Рабғузий, — узун бўйлуғ эрди. Тўфонда сувга ғарқ бўлмади, анинг учунким, тўфон суви тизига етмади. Тоғлар уза ўлтириб тенгизга илкин суную балқни олиб кунга қаршу тушуб сўклўб еюр эрди»¹. Авж ўлдирилгач, унинг душманлари «...бир аягусини олдилар. Узунни тўрт йиғочлик ер эрди. Тенгизга кўпрук қилдилар, теб аймишлар»².

Бинобарин, Авж ибн Ануқ ҳақидаги ривоятлардан хабардор бўлган ўқувчи бу номни эшитиши билан ўша баҳайбат афсонавий шахсни кўз ўнгига келтириб, Махмур тасвирлаётган тимсолни у билан қиёслайди ва бу қиёс беихтиёр унинг кулгусини кўзгатади.

Талмех санъатининг хусусиятларидан бири шундаки, ишора қилинаётган афсона ёки афсонавий шахс ўқувчига номаълум бўлса, бу хил қиёс юз бермайди ва шоир мақсади амалга ошмай қолаверади. Мазкур ҳажвияда шоир Арожиф деъ кўр таттол номига ишора қилади. Кўпчилик ўқувчига ушбу афсонавий шахс маълум бўлмагани учун уни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди, қўлланган санъат ҳам ўз қимматини йўқотади.

Шоир билимсиз, ношуд, аммо ғоятда такаббур, мақтанчоқ Ҳаким Туробий қиёфасини қаламга олар экан, унинг асоссиз гердайншларини фонг этиш мақсадида:

*Жаҳон ичра бул аблаҳи нурфусус,
Қилур ўзини сонийи Жолинус,—*

Байтнинг ёзоди. Шоир мурожаат қилаётган буюк ҳаким

¹ «Қиссаси Рабғузий». I китоб. «Езувчи» нашриёти. 1990, 48-бет.

Жолинус образи байтга алоҳида мазмун бағишлаган. Зеро, ҳақим Туробий қиёфаси шу қиёс туфайли янада ёрқинроқ намоён бўлади, ўзини ана шу улуғ шиғокорга тенглаштираётган табибнинг такаббурлиги ўқувчига очиқ аён бўлади. Жолинус тилга олинмаганда, Туробий у билан қиёсланмаганда, бу натижага эришиш мушкул эди, албатта. Зеро, бу хил қиёслаш оқибатида шоир чизаётган ҳажвий тимсол аниқлик, конкретлик, ҳаётнийлик касб этган. Жолинус образи табибнинг мақтанчоқлиги ҳаддидан ошиб кетганини таъкидлаб, ҳажвий тимсолнинг мантиқсиз ҳаракати устидан қаҳқаҳали кулги қўзғатмаслиги ҳам мумкин эмас.

«Авсофи Мулла Яқуб Хўжандий» деб номланган туркий маснавийда шоир Мулла Яқубни афсонавий ёмонлик тимсоли бўлмиш Ахраманга ўхшатади.

*Қаерда агар топса беҳаё,
Вужуди фано лобуволи вабо.
Кўруб нотавон ҳол бул Ахраман,
Ба ҳангомаи базму, лутфи суҳан.*

Бошқа бир шеърда шоир Мулла Яқуб образини унинг ўз номидан таърифлар экан,

*Фиръавнга муқорину, намрудга надим,
Шаддодга мусоҳибу, ҳамдам манам-манам.
...Бадба ту шуми шуҳраи охир замон десанг,
Бу жаҳлу Булиҳабга муқаррам манам-манам,—*

байтларида уни Фиръавн, Намруд, Шаддод, Бужаҳл, Булаҳаб каби оламда ёмонлик, маккорлик, дағаллик, подонлик тимсолларига тенглаштиради. Фазлий ҳажвга бағишланган қасидадаги:

*Шумру, Бу жаҳлу, Булаҳаб мунга
Ҳамдаму ҳамнишини ёр ўлғай,—*

байтида шоир ҳажвий тимсолни мазкур тарихий шахсларга тенглаштириб тасвирлайди. Худди шу шахсларнинг номларини чордарчор усулидаги ҳажвияда Наврўз Меҳтар қиёфасини чизишда моҳирона қўлланганини кўрамиз. Махмур Наврўз Меҳтарнинг:

*Яки Шумру нигун бахти, дуям Бу жаҳли дилсохти,
Сеюм чун Булаҳаб рахшу, чаҳорум, душман даврон,—*

(Биринчидан Шумр каби толеъи паст, иккинчидан Абу-жаҳл каби қаттиқ дил, учинчидан Абулаҳаб каби қора шиятли, тўртинчидан, даврон душмани) тарзида ана шу шахслар билан қиёслаш орқали ҳажвий тимсолга хос иллатларни бўрттириб тасвирлашга эришади. Бу мисраларни ўқиган ўқувчи кўзи олдида бир дам ана шу афсонавий тимсоллар, улар билан боғлиқ воқоалар жонланадиган, уларнинг қиёфалари Мулла Яқуб тасвирини жонлантириб юборгандай бўлади.

Юқоридаги парчаларда Махмур ўз «қаҳрамон»ни афсонавий разиллар тимсолларига тенглаштириш йўлидан борган бўлса, «такаббур» радифли ҳажвий мухаммасда ўзи таърифлаётган тимсолни Шаддоду Фиръавн, Намруд Хомонлардан ҳам ўтадиган нобакор эканлигини гоят таъсирчан ифодалайди:

*Эй габру шақовот сияри жўши мукаддар,
Бо аҳли такаббур туи сардафгару сарвар.
Шаддод ҳарифаст туро камтари кизтар,
Фираъвн бо Ҳомон шуда дар назди ту шашдар,
Намруд ба шатранжи ту шуд мот такаббур.*

Шоир ҳажвий тимсолни «Шаддод сенга энг кичик ҳарифдир, Фиръавн ва Ҳомон сенинг олдинда ожиз ва ҳайрон бўлиб қолди, Намруд эса кибр шахматида сендан мот бўлди», деб таърифлар экан, ўқувчи кўзи олдида яна Шаддоду Фиръавн, Ҳомону Намрудлар каби разолат соҳиблари қиёфасини гавдалантириб, такаббурнинг улардан охиб тунадиган иллатлар эгаси эканига шпора қилади. Бу хил ифода туфайли ҳажвий тимсол қиёфаси афсонавий қаҳрамонлар қаторида янада анқроқ, ёрқинроқ тасвирланади.

Махмур тарихни, халқ оғзаки ижодини, шарқ адабиёти асарларини пухта билади, шунинг учун ҳам унинг ҳажвийи афсонавий ва тарихий шахсларнинг номларига бой. Унинг асарлари билан танишар эканмиз, юқорида таъкидланган номлар билан бир қаторда яна Айюб, Исо, Юсуф, Нух, Лукмон, Дажжол, Зардушт, Барсисо, Авозил, Яъжуж ва маъжуж, Мункар ва Накур, Искандар, Доро, Вомиқ, Осаф, Зухҳод, Уббод, Сулаймон, Заҳҳок, Жамшид, Қорун, Рустам, Анқо сингари тимсолларни ҳам кўрамаизки, уларнинг ҳар бири ҳажвий «қаҳрамон»лар қиёфасини гавдалантириш ва кулги яратинида муҳим восита вазифасини бажарадилар.

Махмур ҳажвиётида истиора санъатидан ҳам унумли фойдаланилганини таъкидлаш лозим. Шоир мумтоз шеърятимиздан жуда кенг ўрин олган бу тасвир воситасига ҳажвий қиёфа чизишида ҳам, кулгили воқеалар баёнида ҳам, лирик чекинликларида ҳам тез-тез мурожаат қилади. Унинг ҳажвиётини кузатсак:

*Кеча кўнглим қуши ким қилди тамаъ бирла ҳаво,
Хўжаи Мир Асад даргоҳига айлади жо.*

*Ончунон чўри билан чулғалари қилди фиғон,
Гўши афлок бу шовқунда бўлиб қар қатағо.*

(«Хўжа Мир Асад ҳажвида»)

*Жаҳон ичра ул жодили нобакор,
Ажал илкин олгонға келди дучор.*

(«Ҳаким Туробий ҳазор халта сифатида»)

*Говхона экан дашти маломат эшидир,
Шарм айла бу қишлоқ ила ивқот такаббур.*

*...Эй руъяти ту пеши гуноҳ журми жавозам,
Оранд халоиқ ба ту савғот такаббур.*

(Сенинг юзингни кўришнинг ўзи гуноҳлар жувозидир. Яна менга кибр, манманлик дағдағасини қиласан, такаббур.)

(«Такаббур»)

Тантийи қулни худо урса магар теппасидан:

Естаниб кишти умиди уза сазбон пуги-пуг.

Яки аз дафтари дониш сифоти жоҳили жўям,

Дуюм аз мании бениш каломи шаъни у жуям, —

(«Биринчидан, ақл дафтаридан жоҳилликнинг сифатини айтаман, Иккинчидан, кўринишнинг маъносидан унинг ҳақидаги сўзларни қидираман».) («Чордарчор») каби истиораларни кўплаб учратамиз.

Махмур истиораларига хос фазилатлардан бири уларнинг бетақрорлиғидир. Шоир ўз ҳажвиётида асосан шеърятимизда учрамайдиган, янги ва мазмундор, чиройли ва жозибали истиоралар яратади. Жумладан,

«Ғазали лобувол дар боран худ» («Беайбнинг ўзи тўғрисидаги ғазали») асардаги:

Манамли нақли фалокатга соҳиби сомон.

Манамки ганжи шақовотга мунъиму мамнун.

Манамки зиллати лаънатга мисли анқоман,

Ягона сонибу шайтону, дуюм қорун

...На манда ҳужжати иймону, давлати ислом,

На манда хилқати ақвому суврати мавзун.

«Дар мадҳи Домулло Ғоиб мушшӣи куюк» («Домулла Ғоиб Мушшӣ куюк мадҳида») ҳажвидаги:

*Баднамолик дафтори давронда мунча хатм деб,
Осмондан бўлди нозил печа йўл иншо куюк, —*

каби байтлар фикримиз далили бўла олади.

Махмурнинг ҳажвий асарларидаги кулги яратни воситаларидан бири ташхис санъатидир. Бу тасвирӣи воситанинг лирик ва эпик шеърятда кенг қўлланиб келганлиги маълум. Жониворлар ёки жонсиз нарсаларга инсоний хислатларнинг кўчирилиши туфайли ташхис қўлланган байтлар алоҳида жозиба кучига эга бўлади. Ҳажвий шеърятда эса ташхис кулги остига олинаётган тимсол иллатларини янада бўрттириб кўрсатиш, оқибатда эса қаҳқаҳа уйғотиш вазифасини ўтайди. Албатта, ташхиснинг аҳамияти жонлантириш — тимсолнинг янгилиги, кутилмаган — бетакрорлиги, ўқувчига тушунарли ва жозибали бўлиши каби хусусиятларга боғлиқдир.

Махмур мазкур санъатдан унча кўп фойдаланмаган, аммо у қўллаган ташхислар таъсирчанлиги билан кўзга яққол ташланиб туради. Шоир, жумладан, «Авсофи қози Муҳаммад Зухур заргар» асарларида ичкиликка муккасидан кетган бу шахс иллатини қаламга олар экан:

*Бўза бирлан бодаи ангур чандон қилди нўш,
Ҳам жувори дода келди дастидани ҳам ток, габр,—*

мисраларини битади. Муҳаммад Зухур заргар бўза билан узум бодасини шў қадар кўп ичибдики, жувори билан ток унинг дастидан дод-фарёд солишибди. Асарда қўлланган ташхиснинг янгилиги ҳам, жозибадорлиги ҳам яққол кўзга ташланиб турибди.

«Дар сифати қозийи хўжа сағбон» ҳажвийсидаги:

*Бўлмасам олдида замони агар,
Тозилар қози қайда деб йиғлар,—*

байтида ҳам ташхис ўринли қўлланган бўлиб, итларнинг акиллашини уларнинг «Қози қайда?» деб йиғлаши тарзида тасвирлаётган шоир одамларга хос хусусиятларни жониворларга кўчирган. Хусуси таълил санъатига ҳам асосланган ушбу байтда оддий ҳаётӣи ҳодиса гайри-табиӣи итларнинг ичкиб йиғлаши сифатида акс эттирилганлиги ўқувчи кулгусини қўзгатмаслиги мумкин эмас.

Махмур кейинги байтда:

*Чунки жондин буларни беҳ кўраман,
Булар афғон гар этса, ҳураман.*

Итларнинг писонларга ўхшаб дод-фарёд этишини қаламга олар экан, энди итбоқар қози тилидан айтилган «ман ҳураман» ибораси орқали итларга хос ҳаракатни писонга кўчиради. Таъхис акси бўлган бу хил тасвир ҳам мазкур байтда кулги яратиб мақсаднинг кўзлаши кўриниб турибди.

Шоир «Ғазали қозийн хўжа сағбон» асаридagi

*Шомдин то субҳидам ҳолимга қўймай тозилар
Айтуруп афсоналар тийри суҳандон деб ҳама,—*

байтида ҳам итларнинг қозига афсона айттириши лавҳаси мисолида таъхис санъатидан моҳирона фойдаланади.

Махмур ҳажвиётида ўрин билан лафф ва панр санъати ҳам қўлланганини кўраемиз. Байтнинг биринчи мисрасида келтирилган сўзларни кейинги мисрасида шарҳлаш, уларга хос белгиларни ифодалашни назарда тутувчи бу хил санъат шоир асарларида ҳажвий тимсол ҳусусиятларини мазкур усул воситасида очиб мақсадни кўзлайди. Махмурнинг «Амаким» ҳажвиясидаги:

*Шумру, Бужаҳлу, Булаҳаб мунча
Ҳамдаму, ҳамнишини, ёр ўлғай,—*

байтида кейинги мисрадан ўрин олган «ҳамдам» сўзи «Шумр», «ҳамнишин» сўзи «Бужаҳл», «ёр» сўзи «Булаҳаб» сўзларини тўлдириб, Фазлий иллатларини ана шу афсонавий тимсоллар қиёсида очибга имконият яратган.

Шу асардаги:

*Зоти манҳуси кулфат олуди
Луқмаи мўру, нўши мор ўлғай,—*

байтида ҳам ана шу санъатдан фойдаланилган.

«Ғазали гуфгани Мулла Яъқуб дар сифати худ» ҳажвиясидаги:

*Бадбахту, шуми шуҳран охир замон десанг,
Бужаҳлу, Булаҳабга мукаррам манам-манам,—*

байтидаги «бахбахт» сўзи «Бужаҳли», «шуми шухрай» сўзлари «Булаҳаб» тимсоллари сифати билан боғланиб, Фаазлийга хос иллатларни ифодалашга хизмат қилган.

Махмур ўз ҳажвий асарлари жозибасини кучайтириш мақсадида жамъ ва тафриқ санъатларидан ҳам унумли фойдаланади. Маълумки, жамъ санъати бир байтда тасвирланувчи тимсол белгилари, фаолияти қирралари қабиларни тўплаш орқали ташқи ёки маънавий қиёфа чиқишга хизмат қилса, тафриқ олдинги байтда таъкидланган икки шахс ёки нарсани бир-биридан фарқлаш воситасида уларга хос фазилатлар ёки иллатларни ёрқинроқ кўрсатиш имконини беради. Махмур ана шу санъатларга мурожаат этар экан, ҳажвий тимсолни қулғили гавдалантиришга алоҳида диққат қилади.

Шоирнинг «Авсофи Каримқул меҳтар» («Каримқул меҳтар сифатлари») маснавийсида тортиқ қилинган икки от қиёфаси тасвирланади. Махмур ҳар икки отни қиёслар экан, тафриқ санъати воситасида уларнинг ҳар иккиси ҳам гоятда озгин, ўжар, қари эканини қулғили лавҳаларга жо қилади:

*... Ул эди пуртамоқу, бул камхор,
Бул эрур зор, у эрур маккор.
... Ул юҳо эрди, бул эрур суллоҳ,
Бул эрур қиссаҳону ул-маддоҳ.
... Муни бошдин яғир аёғигача.
Уни сондин ширир туюғигача
... Муни минган киши тўяр талқон,
Уни суйган киши қилар қалқон.
... Униси уч кунда бир қадам кўтарар,
Муниси на қадэм кўяр, на юрар.*

Тафриқ усулидаги бу хил қиёсий тасвирнинг қулғи яратилишидаги ўрни кўзга ташланиб турибди. Зеро, шоир қиёсдан чиндан ҳам фарқлаш мақсадини эмас, балки ҳар иккисининг бир-биридан баттар эканини исботлаш ниятини кўзлаб иш тутган.

Махмур қаламига мансуб бўлган «Арзи қишлоғи Ҳапалак ба жаноби Саид Умар Султон» қасидасида тафриқ санъати икки ҳажвий тимсол-Аҳвал билан помн айтилмаган новча бир шахсни ўзаро қиёслаш шаклида қўлланган. Бу ўрнда ҳам шоир асосан уларнинг ҳар иккиси бир-биридан қотишмайдиган нокаслар эканини таъкидлаш мақсадини кўзлайди.

Профессор А. П. Қайумов Маҳмур ҳажвиётида халқ иборалари, тимсолний ифодаларининг ўрнини алоҳида таъкидлаб кўрсатган эди. «Маҳмур...—деб ёзади аллома.— халқ тилидаги айрим ифодаларни ҳам адабий тилга киритди. Шоир ўз асарларида баъзи фикрларини халқ оғзидаги турли ифодалар орқали билдиради. Масалан: «Авсофи қози Муҳаммад Ражаб» шеърида қозининг мутлақо саводсиз, авом эканини халқ оғзидаги «қорнини ёрсанг, алиф ҳам чиқмайди» деган ифода билан билдиради:

*Ани кўксини чок қилсанг ҳама,
Ғилу ғиштини поқ қилсанг ҳама,
Адамдир алиф анда кўп излама,
Бу нар харни қози дебон сизлама.*

Халқ ичиди ишлатиладиган «қўрққанидан капалаги учиб кетди» деган образли ифода орқали шоир Ҳапалак қишлоғининг солиқ дарагини энитгандан кейинги аҳволни билдиради:

*Кеча ногоҳ эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак қўрқусидан учди мисоли капалак.*

Шунингдек, танқид қилинган шахсларнинг хатти-харакатини тасвирлашда халқ оғзида кенг ишлатиладиган ифодаларни қўллайдди:

*Ду чашми ўст чун балғам,
Сараш монанди шалғам.
... Кимки олдида билмай ўлтурса,
Чақди заҳри билан чиён амаким.
... Журм десанг қабат-қабат, фиёқ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг наमत-наमत, сўфийи хонақоҳ ўзим.*

Бундай мисолларни шоирнинг ҳар бир шеъридан топши мумкин».

Маҳмур ўз ҳажвиётида халқ оғзаки ижодига хос услубдан самарали фойдаланади, ўзбек халқи яратган афсоваю ҳикоятлар, мақолу маталлар, иборалару тимсолларни ўз асарларида ўринлатиб қўллайдди. «Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» ҳажвиёсида тазвирланган воқеа халқ эртаклари-ю, латифаларига хослиги кўзга ташланиб ту-

рибди. Махмурга пул ваъда қилган Мир Асад ваъдалашилган вақтда хизматкорларига буюриб ўзини ўлганга чиқаради. Кейинчалик шоир билан учрашиб қолганда: «Сен келганингни эшитиб жоним чиқиб кетган эди, кетганингдан сўнг қайтиб кирди»,— дея ҳазилга олади. Бундай латифалару ривоятларни яхши билган Махмур ўз асариди улардан моҳирона фойдаланган.

Домулло Атоий Аштиӣ ҳақидаги ҳажвияда қўлланган:

*Падар ғўласт, модар деву, аб дажжол, жад шайтон,
(Падари жин, онаси дев, отаси дажжол, бобоси шайтон.)*

Ҷози Муҳаммад Ражаб таърифидаги:

*Магар келди Мозандарондан бу дев,
Жаҳон рангидан қўрқиб айлар ғирев.*

«Беабнинг ўзи тўғрисидаги ғазали» дан ўрин олган:

*Манамки зиллати лаънатга мисли анқоман,
Ягона сонийи шайтону, дуюми қорун.*

Яқуб Хўжандийга бағишланган ҳажвиядаги:

*Кўруб нотавон ҳол бул Аҳраман,
Ба ҳангомаи базму лутфу суҳан,*

каби кўплаб байтларда халқ эртақлари, афсоналарига ҳос тимсолларнинг ўринли ишлатилганлигини кўрамиз.

Махмур халқ оғзаки ижодида ҳос тасвирий усуллар, шеърний санъатлар, бадий тимсоллар воситасида гоётда қулғили манзаралар чизади, таъсирчан, жозибали лавҳалар яратади. «Авсофи Қаримқул Меҳтар» ҳажвиесида қирчанги отлар тасвирини қаламга олган шоир:

*Йўқ эрур оғзида асар тишдин,
Қарилардирки, чаққон ул ишдин.
... Шоҳи йўқ мисли қўчқор сузар
Жони йўқ кунда етти нўхта узар.
... Сув ҳам ичса тамоғига тиқилур,
Пашша гар қўнса ёлиға йиқилур
... Шаҳр аро йўқ бу бормаган эшик,
Халқ аро йўқ бу кўрмаган тешик,—*

каби қатор-қатор мисраларда халқ ибораларидан ўринли фойдаланади. Биринчи байтда халқ эртақларига хос «оғзида бир тинни йўқ» иборасига ишора қилинса, иккинчисидаги «шохи йўқ — сузар, жони йўқ — узар» иборасида ҳам халқ ижодига хос ифодага мурожаат қилинган. Учинчи байтда «сув ичса томоғидан кўринади» иборасига киноя тарзидаги тимсол қўлланган бўлса, охириги байтда «У бормаган эшик, кирмаган тешик йўқ» ифодаси ўз аксини топган.

Махмур халқ оғзаки ижодига хос сажъ усулидан пайдаланган ҳолда ўз асарларида ички қофияларни кўп ишлатади. «Ғазали Мулла Яқуб» асаридаги

*Яқуб занғарам ман, мафлуқ лоғарам ман,
Бадмаст соғарам ман, беҳуд зи жом занғар.*

«Ғазали Ҳожиниёз» шеърдаги:

*Хатми ғазали айлаган, белни хатога бойлаган;
Оши каварни пойлаган ҳофизи садригоҳ ўзим.
Бесубути яғонаман, тантанани замонаман,
Жинийи жовидонаман масхара дастгоҳ ўзим,—*

каби кўплаб ички қофиялар фикримизнинг далили бўла олади.

Махмур ҳажвиётида халқ китоблари қаҳрамонларнинг кўплаб номлари ҳам учрайди. Шоир бундай асарлар билан яқин таниш бўлганлиги туфайли, уларнинг қаҳрамонларига хос сифатлардан ўз тимсоллари қиёфасини очинида ўринли фойдаланади.

Каримқул Меҳтар сифатлари тасвирига бағишланган асарда от тимсолини чизар экан, шоир:

*Ул замон менга от деб бердинг,
Раҳши Рустам сифат деб бердинг,—*

байтида Фирдавсийнинг халқ китобларига айланиб кетган «Шоҳнома» достони қаҳрамони Рустам ва унинг Раҳш исмли машҳур тулпорига ишора қилади. Бу усул меҳтарнинг отни мақташдаги дабдабавозлигию ёлгончилигини ифодалашда жуда қўл келган. Шу асардаги:

*Келди то ер юзига бул навмеҳ,
Давр Зухрок эрурки, ё Жамшид.*

*... Ул эди пур тамоқу бул камхор,
Бул эрур зол, ул эрур маккор.*

«Арзи қишлоғи Ҳапалак...» асаригади:

*Зи чокарони дари туст қайсару ҳоқон,
Бувад зи жамъи ғуломат Скандару Доро,—*

жаби байтлардаги афсонавий тимсоллар ана шундай мақсадга хизмат қилади.

Шоир халқ китобларига айланиб кетган диний адабиёт намуналарига, улардаги афсонавий ва тарихий шахслар тимсолларига тез-тез мурожаат қилиб туради. Кўпгина ҳажвий асарлардаги ана шундай тимсоллар ҳажвий қиёфаларни бўрттириб, қулғили қилиб тасвирлашга ёрдам беради. «Хўжа Мир Асад ҳажвида» асаригади:

*Ё туро мўъжизи Исо ба жаҳон боз овард,
Ё Сирафил ба ҳашири ту садо кард наво?
Ёки мункар била сотури накир зарбатидин,
Қўрқиб-он азми жаҳон айладинг, эй хок рабо.
... Баъд аз ин ҳар ки равад бар дари ту бо уммед,
Сабр аз Айюб талаб созад, аз Нуҳ бақо.*

«Амаким» гуруҳидаги «Улғай» радиёфи шеърдаги:

*Дашти маҳшар аро ҳисоби мунинг
Кавми шайтон билан шумор ўлғай.
Доимий суҳбати Азозилга,
Хосу, аҳбоби эътибор ўлғай,—*

жаби байтлардаги тимсоллар ҳажвий қиёфа чизмида муҳим аҳамият касб этади.

Профессор А. П. Қаюмов мазкур тимсоллар хусусида тўхтаб, шундай деб ёзган эди: «Махмур шеърларида диний пборалар, пфода ва терминларнинг кўп ишлатилиши шеър тилини оғирлаштиради ва ипубҳасиз, шоир ижодининг камчиликларидаи ҳисобланади»¹.

Бу хил филрлар, 50-йиллардаги марксча-ленинча дунёқараш, динга нотўғри муносабат оқибати эди, албатта. Масалага тарихийлик тамойилига кўра, чуқурроқ ёндо-

¹ А. П. Қаюмов. Махмур, 36-бет.

шадиган бўлсак, бу ҳодиса XIX аср адабиёти учун оддий бир анъанавий усул эканини, шоир томонидан қўлланган кўплаб шундай тимсоллар бизнинг давримизда тушунилиши қийин бўлса ҳам, ўз даврида осонгина англашилганини, уларга Махмур ҳажвиётида муайн гоаявий-эстетик вазифа юклатилгани, бу тимсолларни тушириладиган бўлса асардаги гоая, тасвирланаётган ҳажвий тимсолга сезиларли путур етишини таъкидлашимиз лозим бўлади. Масалан, юқорида келтирилган парчада Мир Асадининг «ўлгандан» кейин пайдо бўлишини шоир: «Исо мўъжизаси юз бердими ёки мункар-накир калтагидан қўрқиб нариги дунёдан ёруғ жаҳонга қочиб чиқдингми?» — деган фикрни ифодалар экан, бу тимсолларсиз ҳар икки байт ўз қимматини бутунлай йўқотиши кўриниб турибди.

Албатта ана шу тимсоллар қўлланган байтлар мазмунини шу тимсоллар ўқувчига маълум бўлгандагина англашилади. Чунончи, Фазлий ҳажвига бағишланган «Ўлғай» радифли шеърда:

*Ийш этиб нашъа ўрнига заққум,
Ибн мулжамга ҳам хумор ўлғай,*

ёки Мулла Яқуб тўғрисидаги ҳажвиядан ўрин олган:

*Умийдим шулки гардиши даврони даҳр аро
Сониий ибн Мулжаму митъам манам-манам,—*

байтларида тилга олинган иб Мулжам ким бўлганини билмай туриб юқоридаги байтлар мазмунини ҳам, ҳажвий қиёфага қўйилаётган айб моҳиятини ҳам англаб бўлмайди. Ибн Мулжам қиёфаси аниқланса, бу масалалар ўз-ўзидан ойдинлашади. Абу Исо Термизийнинг «Саҳиҳи Термизий» асарига ёзилган изохлардаги Абдуғани Абдулло шарҳига кўра, ҳазрат Али... 40 ҳижрий йилда (661 мелодий) 17 рамазон кунда ҳаворижлар томонидан юборилган Абдураҳмон ибн Мулжам деган шахс томонидан қатл этилган.¹ Демак, ибн Мулжам ҳазрат Алини ўлдирган ёлланма қотил. Ана энди Махмур демоқчи бўлган фикр аниқ бўлади. Шоир биринчи байтда Фазлийни, «ибн Мулжам каби қотилга хумор бўлади»,

¹ Абу Исо ат-Термизий. Саҳиҳи Термизий. Тошкент, 1993, 82-бет.

деб таъкидласа, кейинги байтда мулла Яъқубни иккинчи ибн Мулжам деб таърифлаяпти. Бинобарин, ибн Мулжам тимсоли ҳар икки байтда муҳим бир мақсад учун хизмат қилгани кўрinish турибди. Бу хил тимсоллар XIX асрда деярли ҳар қайси одамга танили бўлган, албатта.

ВАЗИ ВА ҚОФИЯНИНГ КУЛГИ ЯРАТИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Вазн шеърда ифодаланаётган ғояни бадийи мужассамлантиришда, тасвирланаётган бадийи тимсолни ёрқин, жонли ва таъсирчан, жозибали гавдалантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган восита эканлиги адабиётшуносларга яхши маълум. Шунинг учун ҳам шеърини асарда қўлланган вазн ҳеч қачон тасодифий бўлмай, балки ҳаминша шоирнинг ижодий-эстетик инъиятига мувофиқ таъланади.

Ҳажвий асарда вазннинг кулги яратиш имкониятларидан кенг фойдаланиш фойда қилинаётган шахс иллатларини ёрқинроқ, жонлироқ тасвирлашга хизмат қилади. Урилли қўлланган вазн туфайли туғилган оҳанг ҳажвий тимсолни ҳаракатга келтиради, унга айрича ҳаётийлик бағишлайди.

Моҳир ҳажвгўй Махмур вазннинг шу хил имкониятларидан кенг фойдаланиб, ўзи яратган бадийи тимсолларнинг кулгили чиқишига эришганлигини ҳар қайси асар мисолида кузатишимиз мумкин.

Махмурнинг баъзи асарларида таъланган вазннинг ўзиёқ ўқувчида кулги қўзғатади. Зеро, шоир шеър ўлчови биланоқ ўзининг ғоявий-бадийи инъиятини аён қилади, таъланган ўлчов фойда қилинадиган шахслар устидан ўзига хос ҳукмнома вазифасини бажаради. Гап шундаки, Махмур адабиётимиздаги азалий анъаналарга мурожаат этиб, Шарқ шеърини таъланган махмур асарлар, кенг халқ оmmasига яхши танили бўлган бадийи обидалар вазнidan ўзининг ҳажвий асарларини яратишда фойдаланар экан, шеър ўлчовига ҳам киноявий мазмун бағишлайди. Чунончи, шоирнинг Қўқон хонлигидаги энг таниқли етти шахс қози Муҳаммад Ражаб Авж, Ҳожини Ибиз, Муҳаммад Яқуб, Ҳаким Туробий ва бошқалар ҳажвига бағишланган шеърини туркумидаги асосий бўлим-шоирнинг юқоридagi шахсларга берган ҳажвий таърифлари махмур «Шоҳнома» — Фирдавсийнинг афсонавий ва тарихий қаҳрамонлар ҳақидаги асари вазни — мутақориб мусамман маҳзўф ва мутақориб мусамман мақсур ўлчовларида ёзилган.

Махмур ўз ҳажвий тимсолларнинг қиёфаларини

чишин учун ана шу вазиларга мурожаат қилар экан, гўё қаҳрамонлар ҳақида асар ёзаётгандек бўлиб туюлади. Шеърнинг мазмуни очилиб борар экан, шоир қаламга олаётган кимсаларнинг турқи-қиефаси, бемаъни қилмишлари-ю, ҳатти-ҳаракатлари фош этилиб, уларнинг ўзгача «қаҳрамонлик»лари аён бўлгач, ўқувчи Махмур тимсолларини «Шоҳнома» образларига фаразан қиеслайди-ю, иждоқ ниятини англаб етиб қаҳқаҳа уради.

Айни чоғда шоир мурожаат этган ушбу ўлчовлар ҳажв қилинаётган шахсларнинг кулгили қиефаларини таъсирчан тасвирлашга имкон берган. Асардаги Муҳаммад Ражаб Авж таърифига бағишланган жозибали байтлар фикримиз неботи бўла олади.

Махмур вазини кулгили ҳажвий тимсол яратилишнинг муҳим воситаси деб билиб, ҳар қайси асарда оҳанг имкониятларидан моҳирона фойдаланади.

«Такаббур» радибли мухаммас учун танланган вазн ҳам ҳажвий қиефанинг жонли тасвирига хизмат қилган. Шоир адабиётимизда кенг қўлланган ўйноқ ҳазажи мусамман ахраби макфуфи маҳзуф /рукилари: мафъулу мафонйлу мафонйлу фаулун/ ўлчовидан барча қабилликларни ўзида мужассамлантирган шахс тимсолнинг ёрқин акс эттиришда моҳирона фойдаланган.

Ана шу вазнга ўзининг ритм-оҳанг хусусиятлари биллап яқин турувчи рамали мусамман маҳбуни маҳзуф (рукилари: фонлотун фанлотун фанлотун фанлуи) ўлчови шоирнинг «Дар сифати Инъеча оғалиқ» («Инъеча оғалиқ сифатида») ҳажвийаси «қаҳрамони» қиефасининг жонли тасвири учун гоёта мос бўлиб тушган.

Юқоридаги ҳажвий рамал баҳрига мансуб биргина вазн асосида яратилган бўлса, «Дар ҳажви хўжа Мир Асад» («Хўжа Мир Асад ҳажвида») шеъри ушбу баҳрга хос тўрт ўлчов замида битилган эди. Шоир саккиз рукили рамалнинг маҳбуни мақсур, маҳбуни маҳзуф, маҳбуни мақтуъ ҳамда маҳбуни мақтуъи мусаббағ ўлчовларидан бир вақтининг ўзида фойдаланиб, Мир Асад қиефасини кулгибон оҳанглар жиловаси воситасида гавдалантиради.

Ҳажвийдан ўрин олган:

*Турфа бир хўжаки ҳар гоҳ такаллум қилса,
Зану баччангни (ҳақорат-ла) қилур сўзни адо.
Манбаи жаҳлу, макони ғазабу, маъдини қаҳр,
Хилқати жавру, вужуди ситаму, жисми жафо.
...Падари хоси сариқ сўфию, ҳам зарғалдоқ,
Валади айнию Маймунаки бузина раво, —*

жаби байтларда шоирнинг кўпвазелиликдан фойдаланиш маҳорати кўриниб туради. Юқоридаги парчада зикр этилган тўрт ўлчовнинг барчаси алмашшиб қўллангани туфайли оҳанг хилма-хиллигига эришилган.

Махмур ўз «қаҳрамон»ларини сўзлатиб, уларнинг кирдикорларини ўз тиллари воситасида очиб ташлар экан, ҳар қайси шахс хусусияти, касб-кори, етакчи пллатларига мос вази танлайди.

Ҳаким Туробий сўзлар экан, унинг нутқи оҳангиданоқ подон табибга хос бўлган тақабурлик, шошилмай, оғир-вазмиллик билан гапириш хусусияти аниқ-равшан акс этиб туради.

Ўзбек арузидан яхши хабардор бўлган, унинг рангоранг вазнлари, ҳар бир ўлчовнинг ритм-оҳанг имкониятларини атрофлича ўрганган, хусусан, вазнлар, оҳангларнинг кулгили қиёфа чизишдаги аҳамиятини кашф этган Махмур мазкур ўлчовнинг махсус хусусиятларидан ҳам ўринли фойдаланиб, ички қофияларни усталик билан қўллаш натижасида ҳар бир байтда яна уч марта ўзи таърифлаётган «қаҳрамон»нинг сифатларини таъкидлашга, айни вақтда, оҳангнинг сержило чиқишига эришади.

«Ғазал гуфтани Мулла Яқуб дар сифати худ» («Мулла Яқубнинг ўзи тўғрисида ғазал айтгани») ҳажвиясида қўлланган вази яна ўзгача хусусиятларга эга. Шоир Шарқ шеърлятида кенг фойдаланилган музорчи мусамман ахраби макфуфи маҳзуф вазига муражаат қилган ҳолда Мулла Яқуб қиёфасининг кулгили тасвирини гоят таъсирчан чица олган. Мазкур ўлчовга махсус бўлган руқнлар Шарқ мусиқасига хос «Дугоҳ», «Чоргоҳ», «Сегоҳ» каби мақомларга ниҳоятда қойилмақом бўлиб тушади. Бинобарин, шоир ушбу ўлчовда шеър биттар экан, унинг ашула қилиб қўйланишини ҳам назарда тутган. Мақом куйларида ижро этилган бу ғазалнинг ўқувчи ёки тингловчида қанчалик қаҳқаҳали кулги уйғотишини қуйидаги бир неча байтнинг ўзи билан ҳам тасаввур этиши мумкин, деб ўйлаймиз.

*Жоно, сазойи нори жаҳаннам манам-манам,
Муставкажиби азоби жаҳаннам манам-манам.
...Дунёда қанча бўлса агар хайли дўзахий,
Саркардаи маосийи олам манам-манам.
...Шоҳид ўзимки мунча гуноҳим-ки айлабон,
Мажму дўзахига муқаддам манам-манам.
...Бу мунча куфр илан яна найрангу макр учун,
Шайтонга ҳам ҳикояти, маҳрам манам-манам.*

Шеърдаги мусиқийликни кучайтирган яна бир жиҳат қофия билан радифнинг ҳамоханглигидир, албатта. Бу эса шоирнинг ўз ҳажвияларидаги кулгини таъминлаш учун шарқ бадииятининг бу хусусиятидан ҳам ўринли фойдаланганидан далолат бериб турибди.

Ҳажвий асарларда кулги яратишнинг поэтик қирраларидан яна бири кўп вазилиликдан фойдаланиш ҳисобланади.

Маълумки, бир шеърини асарнинг ўзида бир баҳра машуб бўлган хилма-хил ўлчовларга мурожаат этиш адабиётимизнинг азалий анъаналаридан бўлиб келган. Атоий, Саққокий ва Лутфийлар ижоддан бошланган кўпваззлилик кейинчалик Алишер Навоий ва Бобур, Машраб ва Нодира, Мунис ва Огаҳий шеъриятларида ривожлантирилди. Улар кўпваззлиликнинг шеърда ифодаланган ғоялар, тимсоллар таъсирчанлигини оширишга хизмат қилишини чуқур англаб етган ҳолда ушбу анъанага кенг мурожаат қилдилар.

Кўпваззлилик бир асарнинг ўзида шоирнинг ғоявий-бадиий нияти заминида оҳанглари ўзгартириб бориш, зарур ўринларда вазми, салобатли вазиларга ўрин берилса, бошқа ҳолатларда оҳангга ўйноқлик, енгиллик бахш этиш билан қаҳрамон қиёфаси, ички олами, туйғулари тасвирга жозиба бағишлаш, уларни ҳаётийроқ, жонлироқ ифодалаш имконини беради.

Махмур ўзбек арзуига хос ана шу анъанани ривожлантирган канифиётчи шоирлардан саналади. У ўзининг лирик шеъриятида ҳам «Ҳапалак», «Қурама» каби ижтимоий моҳиятга эга бўлган асарларида ҳам рамал, ҳафиф, мужтасс баҳрларидаги кўпваззлилик ҳодисасидан унумли фойдаланган эди. Кейинчалик шоир ҳажвий шеъриятга кўпваззлиликни тадбиқ этиб, ундан кулги яратишнинг яна бир воситаси сифатида фойдаланди.

* * *

Махмур ҳажвиёти услуби қирраларидан яна бирини қофия маҳорати ташкил этади. Маълумки, қофия шоир илгарги сураётган ижтимоий-ахлоқий ғоялар, у тасвирлаётган қиёфалар ифодасида, ўқувчи диққатини энг муҳим жиҳатларга, қаҳрамоннинг етакчи хусусиятларига жалб қилиш нуқтаи назаридан, алоҳида аҳамиятга эгадир. Ҳажвиётдаги қофиянинг вазифаси янада муҳимроқ. Зеро, бу хил асарларда қофиялар ҳажвий тимсолнинг

шоир таъкидлаётган иллатларга эътиборни қаратишдап таиқари кулги уйғотишга ҳам хизмат қилади.

Махмурнинг ҳажвий шеъриятига хос хусусият ридф-ли (мурдаф) қофияларнинг кенг қўлланишидир. Бундай қофияларда равийдан олдин чўзиқ унлилар келиши ту-файли (чўзиқ унлилар) сўз жараңгли, таъсирчанг оҳанг касб этади, мисрага, қолаверса, байтга алоҳида жозиба бағишлайди.

Шоир қаламига мансуб бўлган ҳажвий асарларга диқ-қат қилсак, уларда кўпинча ридфи алифли, аниқроғи чўзиқ «о» унлиси келувчи мурдаф қофиялар қўлланигани-ни кузатамиз.

Шеъриятимизда бу каби қофияларнинг муқайяд кў-риниши, яъни равий билан тугалланувчи хили қўллани-ганда асарнинг жараңгли, таъсирчан оҳанг касб этиши аллақачон исботланган. Махмур худди шу турдаги мур-даф қофиялардан ўринли фойдаланиш туфайли ҳажвий асарларнинг оҳанг жиловини таъминлайди. Жумладан, «Фазлий ҳақидаги «Ўлғай» радифли ҳажвияда қўлланган:

*Амаким халқ ичида бор ўлғай,
Лек муҳтожу хору зор ўлғай.
Аввали касби эрди исқотий,
Оқибат ҳам ўшал шоир ўлғай.
Сакпадар икки қурратул-айни,
Икки бозандаи қимор ўлғай.
...Зоти манҳус кулфат олуди,
Луқмаи мўру, нўши мор ўлғай.
Садри дўзахда — жойи аълоси,
Асфалас софилийни нор ўлғай, —*

каби кўплаб қофияларда ана шу хусусият кўзга яқ-қол ташланиб туради. Улардаги чўзиқ «о» унлиси «р» равийси билан биргаликда байтларга жараңдорлик бахш этади. Хусусан, ўз-ўзини фош қилиш усулига му-рожаат қилинган ғазалларда бундай қофиялар кулгили образ яратишга ниҳоятда кўл келган.

Мурдаф қофиялардан шоир ўзининг муламмаъ ҳаж-вияларида ҳам усталик билан фойдаланган. Чунинч, унинг «Авсофи қози Муҳаммад Зухур заргар («Қози Муҳаммад Зухур загарнинг сифатлари») ҳажвий ғазали-даги:

*Эй буродар, бишнава аз ман қиссаи нопок ғабр,
 Ҳамхўру, шурбую, беқайд, беидрок ғабр.
 Не худо-у, не паямбардин эрур андишаси,
 Не атоу, не онадин тарсу, бийму, бок ғабр.
 ...Хоҳ масту, хоҳ агар ҳушёр ҳар шаб бешаки,
 Мекунад аз шоша бистарҳои худ намнок ғабр...
 ...Бўза бирлан бодаи ангур чандон қилди нўш,
 Ҳам жувори дода келди дастидин ҳам ток ғабр,*

каби байтларда ридфи алифли мурдаф қофиянинг шеър-га бахш этган жилослини кўра олиш қийин эмас.

Шоирнинг форсии тилдаги «Исқоти», «Амаким» радифли ҳажвий газалларида қўлланган мурдафи мутқайяд қофиялар хусусида ҳам ана шундай фикрларни айтиш мумкин.

Махмур мурдаф қофиянинг мутлоқ туридан ҳам санъаткорлик билан фойдаланиб, кулги қиёфалар чизади. Бу хил қофияларда равийдан сўнг васл, ҳуруж, мазид, пойира ҳарфларининг ҳам ништирок этишига қарамай, ридф — чўзиқ унлилар, аксар ҳолатларда, алиф — «о» унлиси байтлардаги ҳажвий оҳангга сезиларли ижобий таъсир кўрсатади, шу туфайли ўқувчида самимий кулгу кўзгатади. Бу хусусиятни, жумладан, қозы Муҳаммад Ражаб ҳажвига бағишланган шеърда яққол кузатиш мумкин.

Махмур ҳажвиётида анча кенг қўлланган мужаррад қофиялар ҳам асосий мақсадга — кулгли қиёфа чизиш мақсадига бўйсундирилади. Шоир, айниқса, алиф аниқ-роғи чўзиқ «о» унлиси равий вазифасини бажарувчи мужарради муқайяд, яъни равий билан тугалланувчи мужаррад қофиялардан бевосита ҳажвий қиёфа яратинида унумли фойдаланади. Худди шу хил қофияга асосланган «Дар ҳажви хўжа Мир Асад» («Хўжа Мир Асад ҳажвида») мухаммасига эътибор қилсак, ундаги:

*Дўш рафтам ба гадо хонаи шайх-ул-умаро,
 Хўжаи Мир Асад абтари авлоди Або.
 Кеча кўнглим қушиким қилди тама бирла ҳаво,
 Хўжаи Мир Асад даргоҳига айлади жо.
 Аждаҳо пайкари масмум ҳақоратгари халқ,
 Мори ифритсифат соҳиби дашному Ҷазо
 ...Манбаи жаҳлу, макони газабу, маъдини қаҳр,
 Хилқати жавр, вуҷуди ситаму, жисми жафо, —*

каби байтларда мужаррад қофияларнинг асар жозибасини таъминлашдаги аҳамияти кўзга ташланиб туради.

Махмур шеъриятимизда фаол қўлланган мужаррад қофиянинг хилма-хил кўринишларини ўзининг лирик асарларида кўп марта синовдан ўтқазган эди. Бу хил қофиянинг ундош билан тугалланувчи кўринишидан унумли фойдаланган шоир «Ҳапалак» шеърисида гоят сержозибга оҳанг ярата билди. Асарда мужаррад қофия бўлиб келган ҳапалак, капалак, каталак, камалак, сумалак, гувалак, кўршапалак сингари сўзлар ижодкор кўзлаган гоини ёрқин ифодалаш. хароба қишлоқнинг ачинарли манзараларини жонли акс эттиришида муҳим вазифани бажарган эди.

Шоирнинг мазкур асардаги қофия устида ишлаш маҳоратига диққат қилсак, ундаги мужаррад қофияларнинг вазн билан гоятда мувофиқ тушини шеър жозибасига жозибга кўшганини кўрамиз.

Махмур қофиянинг ана шу туридан ўзининг ҳажвий шеърисида янада улумлироқ фойдаланиб, вазн-қофиярадиф муносабатларининг янги жиҳатларини кашф этади.

Шоирнинг «Ғазал гуфтани Мулла Яқуб дар сифати худ («Мулла Яқубнинг ўзи тўғрисида ғазал айтгани») сарлавҳали ҳажвида мужаррад қофиянинг ундош билан тугалланувчи муқайяд туридан фойдаланиш маҳоратини яққол кузатиш мумкин. Махмур шеъриятимиздаги энг яхши анъаналарни давом эттириб, қофиянинг бу турини ҳам кулги яратилишининг мақбул усули сифатида усталик билан қўллайдди. Асардаги:

*Жоно, сазойи нори жаҳаннам манам-манам,
Муставкаби азоби жаҳаннам манам-манам,
...Шилқим гадойманки, олиб хурма бўйнимга,
Оламни чарх уриб ҳама кам-кам манам-манам.
Ман бормаган эмас ҳама шаҳар ичра косиби,
Таммои турбу, сабзию, шалғам манам-манам, —*

каби кулгига тўла байту мисраларда шоирнинг бу соҳадаги маҳорати яққол намоён бўлади. Асар матласи ва қофияланувчи мисраларга эътиборни қаратсак, қофия билан радиф ҳамоҳанглиги самимий кулги учун асос бўлиб хизмат қилаётганини кўрамиз.

Қофиянинг муассас тури лирик ва ҳажвий шеърисида деярли қўлланмаслиги адабиётимиз тарихидан яхши маълум. Махмур ушбу қофия хусусиятларини ҳам ат-

рофлича ўрганиб, ундан инҳоятда самарали фойдаланадики, буни Ҳаким Туробий тилидан айтилган газал мисолида кузатиш мумкин. Муассас қофиялар бу асарда подон табиб қиёфасининг кулгили тасвирига хизмат қилди. Ҳажвиядаги:

*Биҳамдиллоҳ, табиби шаҳри букроти ҳалойиқман,
Ажалдин ҳам бани одамни ўлдирмоққа фойиқман,
...Эрур кўп ноҳақ ишлар гарданнга тавқи лаънат ким,
Ҳаҳаннам садрига бу журм илан сардори собиқман.
Адамдин то келибман даври оламда ҳосилим шул,
Муулмонларга ҳосидман, мунофиққа мувофиқман,—*

каби байтларни беэаб турган муассас қофиялар ўз таркибидаги чўзиқ «о» унлиси туфайли мағрур ҳакимнинг мақтанишларини ёрқин акс эттириб, ҳажвий қиёфага айрича жонлилиқ бахш этаётганини кўриш қийин эмас.

Махмур қайдли, яъни қўш ундош билан тугалланувчи қофияларнинг оҳанг яратиш имкониятлари чекланганлиги туфайли уларга деярли мурожаат қилмайди. Унинг Ҳаким Туробий ҳақидаги ҳажвиясидаги

*Ажаб бир ҳакими шаковат сиришт,
Мақомига дўзах эрур сарнавишт.*

«Авсафи Ҳожи Ниёз» ҳажвиясидаги:

*Зи бас лода, маъжун, бадқайфдир,
Анго яхши мадҳу, сано ҳайфдир, —*

байтларидагина шу хил қофиядан фойдаланилган, холос. Чунки қайдли қофиялар кетма-кет икки ундош келиши туфайли вазни оғирлаштириб, бўғиқ оҳанг ҳосил қилади. Бу эса Махмур қарашларига кўра ҳажвий асар учун номақбулдир.

Шоир ўзининг маснавий тарзидаги ҳажвияларида юқоридаги қофияларнинг икки турини — мурдаф ва муҷаррад қофияларни ўринли қўллаб уларни алмаштириб борини орқали оҳанг ранг-баранглигига эришади. «Дар сифати Ҳаким Туробий ҳазор халта» («Ҳаким Туробий ҳазор халта сифатида») сарлавҳали маснавий ҳажвия қофияларига диққат қилайлик:

*Бешинчи табиби Туробий эрур,
Саломига лаънат жавоби эрур.
Ажиб бир ҳакими шаковат сиришт,*

Мақомига дўзах эрур сарнавишт,
 Кезар дашту саҳро касал истабон,
 Ажал орқасидин юрар қистабон.
 Жаҳон ичра ул жоҳили нобакор,
 Ажал илкин олганга келди дучор.
 Ёзиб олдига икки минг халтани,
 Йиғиб эски юз лак тугун, латтани.
 Терибдир дўконига тўқсон тубак,
 Солиб ҳар тубак ичра ўн уч сумақ.
 Кими-ким тубакдан талаб қилса нўш,
 Берур нўш дору дебон маргимуш.
 Эрур ранги қиш чилласидан совуқ,
 Ҳақоратга бопу, сўкарга ёвуқ.
 Анга бори зиллат тўшатсанг савоб,
 Юзига таҳорат ушатсанг савоб.
 Кўрарман они гоҳ дўконида,
 Туриб икки шайтон ани ёнида.
 Келар олдига кимки дору сўраб
 Ба аҳволи ранжур дарду тааб.
 Берар заҳрни нўш дору дебон,
 Ани ўлдириб беажал шул замон.
 Жаҳон ичра бул аблаҳи пул фусус,
 Қилур ўзини сонийи Жолинус.
 Юрар гоҳ ҳикмат усулида ул,
 Гаҳи муддаи шеър йўлида ул.
 Тариқи ҳазоқат билан ул жаҳул,
 Топиб бу ғазални зи роҳи усул.

Ҳажвия байтларида қофиянинг уч хил тури шоир ғоявий-бадий ниятига кўра алмашииб боради. 1, 4, 7, 8, 10, 12, 13, 15-байтларда мурдаф, 2, 3, 5-байтларда қайдли, 6, 9, 11, 14-байтларда эса мужаррад қофия қўлланган. Хилма-хил қофияларнинг бу хил жойланишини тасодифий ҳодиса деб тушуниш тўғри бўлмасди, албатта. Зеро, қофиянинг асардаги ўрни ва аҳамиятини яхши англаган шоир тасодифийликка йўл қўйиши асло мумкин эмас. Бинобарин, ҳар қайси байтдаги қофия тури асар оҳанги, ҳажвий қиёфа хусусиятлари ва, хусусан, шоирнинг ўзига ҳос тасвир усули билан изоҳланади. Юқоридаги ҳажвия мисолида эса шоирнинг қофиялардан санъаткорона фойдаланиши маҳорати кўриниб турибди. Мужаррад қофияларга ҳос сокин оҳангининг мурдаф қофиялардаги жарангдор оҳанг билан тартибли алмашииб бориши асар жиљосини таъминлаб, ҳажвий қиёфанинг кулгилли тасвирига ижобий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, Махмур шеъриятимизга хос қофия турларининг энг мақбулларидан кулги яратиш воситаси сифатида моҳирона фойдаланди ва бу соҳада ўзига хос кашфиётлар яратди.

Шеърний асар оҳангдорлигини таъминловчи муҳим воситалардан бири ранг-баранг қофия санъатларидан моҳирона фойдаланишдир. Ички қофия ва тарсиъ, зулқофиятайн ва зулқавофи каби қофия санъатлари асарга алоҳида жозиба бағишлаши Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур, Машраб ва Мунис, Нодира ва Огаҳий каби соҳибии каломларнинг ўлмас шеъриятида узил-кесил исботлаб берилган. Ўз даврининг етук санъаткорларидан бўлган шоир Махмур ҳам ўз ҳажвийларида ана шу санъатларни усталик билан қўллаб, уларни ҳажвий қиёфа чизиш, қаҳқаҳали, фош этувчи кулгу яратиб ишига хизмат қилдирди.

Махмур асарларида кенг қўлланган қофия санъатларидан бири ички қофиядир. Шоир бу санъат имкониятларидан ҳам кулгу уйғотишда моҳирона фойдаланадики, буни айниқса, ўз-ўзини фош қилиши усули қўлланган ҳажвияларда яққол кузатиш мумкин. «Ғазали Ҳожи Нпёз», «Ғазали Мулла Яқуб» каби асарларда қўлланган ички қофиялар фикримизга ёрқин далил бўла олади.

«Ғазали Ҳожи Нпёз» ҳажвиясидаги ички қофияларга диққат қилар эканмиз, байтдан-байтга кўчган сари уларнинг ҳажвий қиёфа тасвирига тобора сезиларлироқ таъсир эта борганини кузатамиз.

*Баски ниёда йўл юриб, яхши-ёмонни кўп кўриб,
Маккада неча йил юриб фазлахўри илоҳ ўзим.
Ўзими сода ҳам десам, жиннийи лода ҳам десам,
Кетима хада ҳам десам, ҳожийи қиблагоҳ ўзим.
Ноча талашу каллалар заллакашу маҳаллалар,
Ўғрийи эски саллалар шом ўзим, пагоҳ ўзим...*

Ана шу хил ички қофиялар асарнинг охиригача давом этиб, барча бемаъниликларни ўзида мужжасам қилган Ҳожи Нпёз қиёфасининг ёғят кулгили тасвирига хизмат қилади.

Шоир ўз таърифини давом эттирар экан, бир-биридан таъсирчан сўзларни ички қофияда фойдаланиб, ҳажвий тимсолга хос янги-янги иллатларни таъкидлаб боради. Ҳар қайси сўз Ҳожи қиёфасини очувчи, унинг хусусиятларини ёрқин гавдалантирувчи образга айланади.

*Журм десанг қабат-қабат, фисқ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг наMAT-наMAT сўфийи хонақоҳ ўзим.
...Бесубути ягонаман, танганин замонаман,
Жиннийи жовидонаман масхара дастгоҳ ўзим.*

Махмур ҳажвиёти шеърятимизда кам қўлланган, фақат ийрик санъаткор шоирлар ижодигагина хос бўлган тарсиё санъатининг анча кенг қўлланиши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир.

Махмур ўз ҳажвиётида қофия санъатларидан зулқофиятайн усулига айниқса кенг мурожаат қилади. Байтларда кетма-кет икки сўзнинг қофияланиб келиши асардаги оҳангга жило бериб, қофияларда таъкидланаётган сифатларни янада кучайтиришга хизмат қилади. Буни шоир қаламига мансуб «Авсофи Ҳожи Ниёз», «Авсофи лобувол Ўратенаги», «Ғазали лобувол...» «Ғазали Мулла Яқуб», «Авсофи Каримқул Меҳтар» каби асарлар мисолида яққол кузатиши мумкин. Зеро, бу асарларда ўринли қўлланган:

*Ғаҳи доҳилии садр аҳли мулк,
Ғаҳи қобилии базми тож-ул-мулк.
Ғаҳи амри айёру, гаҳ доғули,
Ғаҳи навбаҳори, гаҳи омули,
Ғаҳи соҳиби ганж асрор ҳам,
Ғаҳи толиби шеъри ашъор ҳам, —
(«Авсофи Ҳожи Ниёз»)*

каби қўш қофиялар мисолида фикримизнинг далили бўла олади.

Кўрнадикки, шоир хилма-хил қофия санъатларидан ҳам ўз ҳажвиётида моҳирона фойдаланиб, бу соҳадаги анъаналар ривожига муносиб ҳисса қўнди.

Махмур ҳажвий услубининг яна бир қирраси кулги яратишда радифлардан моҳирона фойдаланишидир. Маълумки, радиф ўқувчи фикрнинг шеърда таъкидланаётган асосий фикрга қайта-қайта жалб этиб, шоир гоёсининг чуқур англашилшини таъминлаш, асарда тасвирланаётган тимсолнинг ички олами, маънавий қиёфаси, шахсий (индивидуал) хусусиятлари тўғрисида атрофлича тасаввур ҳосил қилишга имконият яратади. Айни чоғда шеър жозибасини кучайтиради, таъсир қувватини орттиради.

Радиф хусусан ҳажвиётда алоҳида аҳамиятга эга. Ўринли таълашган радиф ҳажвдаги кулгини қаҳқаҳага айлантиради, ҳажвий тимсол қиёфасини ёрқинроқ гавдалантиради.

«Ханалак», «Ўрама» шеърларидаги радифлар ўқувчи диққатини қайта-қайта ана шу қишлоқларга жалб этишга хизмат қилган бўлса, ҳажвий асарларда фош этилаётган шахслар, уларнинг етакчи хусусиятларини таъкидлаб бориш, шу восита билан ўқувчи қалбида унга бўлган нафратни изчиллик билан кучайтириб бориш вазифини ўтайди.

Шеърнинг бу соҳадаги маҳорати шунда намоён бўладики, у жиддий кулгисиз ҳажвларда радифдан фош қилинувчи шахс номини ё лақабини таъкидлаш мақсадини кўзлайди. Жумладан, Фазлий ҳажвга бағишланган шеърдаги «исқотий» ва «амаким» радифлари ана шу хил мақсадга йўналтирилган.

*Шеър бозори ичра бори-йўғи,
Босгани тургани ялон, амаким.
Печа йил хўжаларнинг давлатида,
Қилди исқота хў ёмон, амаким.
Тўрақўрғон билан Намангонда,
Хуш эди мансаби равон, амаким.
Кеча-кунлар сўраб юрар эрди,
Мурдалар жамидан нишон, амаким, —*

каби байтлардаги радиф таърифланган салбий хусусиятларини ҳажвий тимсолга тегишли эканини қайта-қайта эслатиб туради ва у ҳақидаги ўқувчи тасаввурини изчил шакллантириб боришга имкон яратади. «Дар мадҳи Домулло Ғолиб Мушнинг куюк» ҳажвидаги «куюк» радифи, «Такаббур» радифи ва бошқалар ҳам шу хил мақсадни назарда тутади.

Ўз-ўзини фош қилиш услуби қўлланган ҳажвларда радиф кулги яратишнинг муҳим жузвига, воситасига айланади. Улардаги радифлар ҳажвий тимсолларга алоҳида ҳаётийлик бахшида этади. Қиёфаларини жонлантириб юборади, асар жозибасига жозиба қўшади. «Ғазали Ҳожи Ннёз» ҳажвидаги «ўзим» радифига эътибор қилайлик:

*Даври фалакда, дўстлар, сар-сари танги роҳ ўзим,
Гирди жаҳонни чарх уриб сайқали меҳру моҳ ўзим.
...Даври жаҳонда қолмади мен қилмаган гуноҳи бад,
Хос замона аҳлида осийи рўсиёҳ ўзим.
...Журм десанг қабат-қабат, фисқ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг наमत-наमत, сўфийи тонақоҳ ўзим.*

*...Менки тамага бандаман, халқи жаҳонда гандаман,
Нарса тиларга рандаман, хоҳ ўзим, нахоҳ ўзим.*

Бу каби қаҳқаҳали кулги билан йўғрилган байтларда радифнинг фош этиши қуввати яққол кўзга ташланиб турибди.

Туркий «Ғазал гуфтани Мулла Яқуб дар сифати худ» ҳажвиясида Махмур янада таъсирчанроқ радифга мурожаат қилади. Асардаги «манам-манам» радифи юқоридаги ҳажвияга қараганда ҳам кулгилироқ вазият яратишга қўл келган.

*Жоно, сазойи нори жаҳаннам-манам,
Муставжиби азоби жаҳаннам манам-манам.
...Қўймоққа боп кундаи дўзах ўзим-ўзим,
Ҳамхоби нори аждари арқам манам-манам.
...Суллоҳманки домани ҳар шайни ушласам,
Бер менга танга деб анга тавъам манам-манам.
Мендек яғона мушрифти жони қани-қани,
Куфрий десанг замонада ман ҳам манам-манам.*

Юқоридаги парчада қофиялар билан радифнинг товушлар жиҳатидан ҳамоҳанглиги ҳам кўзга яққол ташланиб туради: жаҳаннам, арқам, тавъам, ман ҳам каби қофиялар билан манам-манам радифи а унлилари ва м ундош тақрори туфайли товушлар уйғунлигини ҳосил қилган. Албатта, бу ҳолат тасодифий бўлмаي, шоир бадийиятининг натижаси сифатида рўёбга чиққан. Парчадаги «нори аждори», «менга танга деб анга», «жони қани-қани» каби бирикмалардаги ҳамоҳанглик ҳам радиф ва қофиялардаги уйғунликни янада кучайтиришга хизмат қилган. Учинчи мисра охирида келган «ўзим-ўзим», еттинчи мисрани тугалловчи «қани-қани» сўзлари ўзининг тузилиши (жуфт сўз эканлиги) билан ҳам радиф таъсирчанлигини янада оширган. Буларнинг барчаси қўшилиб асардаги ҳажвий қиёфанинг қаҳқаҳали тасвирига хизмат қилган.

Юқоридагилардан кўринадики, шоир қофия ва радифлардан кулги яратиш воситаси сифатида моҳирона фойдаланади.

Шундай қилиб, кулгили ҳажвий тимсоллар яратишда шеърятимизга хос бадий тасвир воситаларидан, вазн ва қофия имкониятларидан кенг фойдаланиши Махмур ижодий услубининг муҳим бир қиррасини ташкил этади.

Махмур аниқ тарихий шахсларни фон этар экан, улар-

га хос белгилар — ташқи қиёфа, хатти-ҳаракат. ахлоқ, нутқ хусусиятларидан келиб чиқиб уларга мос маънавий санъатлар қўллайдди. Шоир яратган қаҳқаҳа қўзғатувчи ташбиҳу муболағалар, истиораю талмехлар маънавий асосланганлиги, ёрқинлиги, янгилиги, жозибадорлиги билан ажралаб туради. Улар туфайли шоир томонидан чиқилган ҳажвий қиёфалар жонли, ҳаётий гавдаланади, фон этилаётган иллатлар яққолроқ намоён бўлади, бу иллатларнинг жамият учун зарари бўртиб кўрилади. Оқибатда Махмур кўзлаган гоёвий ният муайян ижтимоий иллатларга, муайян ижтимоий гуруҳ вакилларига кучли нафрат уйғотиш, уларни кескин рад этиш нияти рўёбга чиқади.

Махмур ўз ҳажвиётида вазидан моҳирона фойдаланиб, оҳанглар жиноси воситасида кулгили тимсол чизишнинг подир намуналарини яратди. Шоир услуби туфайли хилма-хил вазиларга хос оҳанг ҳажвий тимсолнинг портретно ахлоқини, хусусан, фаолияти, хатти-ҳаракатини жонлантириб намоён қилишга, уларни ўқувчи кўзи олдида яққол гавдалантириб қаҳқаҳали кулгини рўёбга чиқарига имконият яратади.

Махмур қофия ва радифларнинг ҳажвий асардаги ўрнини, аҳамиятини яхши ҳис этгани учун хилма-хил қофия турлари, санъатларидан, ёрқин, жарангдор ва таъсирчан радифлардан кулги яратилиш воситаси сифатида моҳирона фойдаланди.

Махмурнинг шеърий санъатлар, вази ва қофиялардан фойдаланиш услуби унинг замондошлари ҳамда издонлари, хусусан, Муқимий, Завқий, Аваз Ўтар ўғли, Ҳамза сингари халқпарвар шоирлар ҳажвиётида кенг қўлланди ва янада ривожлантирилди.

ХОТИМА

Махмурнинг ҳажвий тасвир услуби XIX асрнинг 1 ярмидаги ўзбек бадий тафаккури маҳсули сифатида халқ оғзаки ижодидаги ҳажв усуллари, мумтоз адабиётимиздаги кўп асрли ҳажвиёт анъаналари, форс-тожик шеъриниётида ҳажвиёт услубининг бевосита таъсири остида шаклланди ва ривожланиб борди.

Оғзаки ижоддаги афанди латифалари, лофлар, ҳажвий қўшиқлар ва ўлавлар, ҳажвий масалларга хос чапдин, киноя, бўрттириш, ийҳом каби кўплаб ҳажвий усуллар Махмур учун пилҳом манбаи бўлиб хизмат қилган

Бўлса, Алишер Навоий, Машраб, Турди сингари етук ҳажвгўйи шоирлар ижодига хос кулги яратилиш услуби: ижтимоий иллатларни халқчиллик майдонидан туриб кески ва аёвсиз ғош қилиш, ҳажвий тимсол қиёфасини муболагали тасвирлаш, нутқи орқали иллатларини очиб ташлаш, шеърини санъатларнинг кулги яратиш имкониятидан кенг фойдаланиш усуллари анъана сифатида шоир ижодида кенг қўлланди. Махмур фақат халқ оғзаки ижоди ҳамда мумтоз адабиётимиздаги ҳажвий анъаналарининг давомчилигига бўлиб қолмай, иқтидорли кашфиётчи ижодкор сифатида ҳам майдонга чиқди ва қатор янги ҳажвий усуллари кашф этиб, адабиётимиздаги ҳажвий ривожга кучли таъсир кўрсатди.

Махмурнинг ҳажвий тасвир услуби шоир дунёқарашининг ижодида хос изчил халқларварлик, ижтимоий иллатларга муросасизлик, золимлик, бадбинлик, очкўзлик, порахўрлик, манманлик, дағаллик сингари иллатларга кучли нафрат, жамият ривожига тўсқин бўлаётган нуқсонларни аёвсиз ғош этиш мақсадининг бадний ифодасидир. Ана шу ғоявий-бадний ният Махмур ҳажвийига асос бўлган иллатлар, шахслар, усулларни белгиловчи асосий мезон бўлиб хизмат қилди.

Шоир услубиётининг муҳим бир қирраси ҳажв мавзунини, ғош қилинувчи аниқ шахсни танлаш, уни атрофлича ўртаниш, ташқи қиёфаси, ахлоқи, муҳити, фаолияти, нутқидаги кулги яратилишга имкон берувчи белгиларни излаб топиш, улардан қаҳқаҳа қўзғатувчи тимсоллар, манзаралар, тафсилотлар чизини усулларини аниқлашдир. Бунинг оқибатида, ҳажвий тимсол ва манзаралар ҳаётинроқ жонлироқ, таъсирчанроқ чиқади.

Кулгилли ҳажвий қиёфа яратилишда жанрлар, шеърини шакллари имкониятидан ўрилли фойдаланиши Махмур услубининг яна бир қиррасини ташкил этади. Шоир ўз ғоявий нияти, ғош қилинувчи шахс нуқсонлари, унинг ташқи қиёфасидан келиб чиқиб қаҳқаҳа қўзғатишга кенг имкон берувчи ҳажвий қасида, ҳажвий фахрия, ҳажвий мадҳия, ҳажвий ҳикоя, ҳажвий саёҳатнома, ҳажвий марсия ёки ҳажвий тарих жанрларидан бирини танлайди. Ўрилли танланган жанрнинг ўзиёқ ўқувчида кулги уйғотади, chunki гўзаллик мадҳига мўлжалланган шаклда хулукликнинг ифодаланишида кўзга ташланган номутопосиблик қаҳқаҳа қўзғатувчи омил бўлиб хизмат қилади. Махмур газал, мухаммас, маснавий шакллари имкониятларидан ҳажвий тимсол ва манзаралар чизинида санъат-

корлик билан фойдаланади. Шоир ҳар қайси шаклга хос ҳажм, банд ва кофия тузилиши кулги яратини воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ҳажвий тимсолнинг ташқи кўриниши (портрет), муҳити, ахлоқий сифатлари ва фаолиятини кулгили қилиб тасвирлаш Махмур ҳажвий услубининг яна бир қиррасидир. Шоир ташқи қиёфанинг қаҳқаҳали тасвирига эришишда аниқ шахсларга хос белгиларни танлаб, уларни бўрттириб кўрсатиш йўлини қўллайди. Ҳажвияда муайян шахсга хос аниқ бир белгининг гоята кучайтирилган ифодаси ўқувчида беихтиёр қаҳқаҳа қўзғатадики, шоирнинг Қози Муҳаммад Ражаб Авж, Наврўз Меҳтар каби ҳажвий тимсоллари фикримизнинг ёрқин далили бўла олади.

Махмурнинг ҳажвий тимсол яратини усули қирраларидан бири шундаки, у муайян тарихий шахс ижтимоий қиёфаси, хулқ-атворига хос айрим тафсилотлар (деталлар)га асосланган ҳолда уларни кучайтирини, бадний тўқима тарзидаги белгиларни кўшиб ҳажвий тимсолни такомиллаштирини йўли билан қаҳқаҳали ҳажвий тасвирлар чизади.

Махмур ҳажвийётида ҳажвий тимсолнинг ижтимоий мавқеи билан унинг салбий ҳаракатлари, фаолияти, нутқи орасидаги номувофиқлик кулги қўзғаш нуқтасини ташкил этади. Шариат қонуларини ҳимоя қилишга вакил қилинган қозининг ўз ақидаларига қарши бориб тура олиши, халқ саломатлигини сақлаш асосий бурчи бўлган табибнинг билимсизлик туфайли беморларни ўлимга маҳкум этиши, ҳақиқатни куйлаш вазифаси бўлган шоирнинг лаганбардорликка юз буриши каби хилма-хил номувофиқликлар, қиёфа билан ҳаракат ва нутқ ўртасидаги номутаносиблик қаҳқаҳага замин яратади. Бу хил усуллар ифодасини Атои Англий, Ҳаким Туробий, Фазлий ва бошқалар ҳажвига бағишланган асарлар воситасида яққол кузатиш мумкин.

Махмур услубига хос муҳим жиҳатлардан яна бири ҳажв ва ҳазилдаги кулгининг фарқланишида ўз ифодасини топади. Гап шундаки, ҳажвий тимсол чизишда қўлланган кулги заҳарханда, мурасасиз қаҳқаҳа билан йўғрилган бўлса, ҳажв эгасига кучли нафрат ҳисси билан тўла бўлса, ҳазилдаги кулги беозор, дўстона бўлиши асар қаҳрамонига инсбатан ачинини ҳисси билан кўшилиб кетади. Чупончи, Мулла Якуб, Ҳожи Ниез, Қози Муҳаммад Зухурларини фон қилишга бағишланган ҳажвий асарлардаги кулги хон томонидан қандайдир айби учун итбо-

қарликка тайшиланган хўжа сағбон қиёфаси чизилган ҳазил шеърдаги кулгидан шу жиҳатлари билан ажралаб туради. Кейинги асардаги қаҳқаҳа шунинг учун безорки, унда шоир қозининг ижтимоий қиёфасини чизмайди, имону, дённат, адолату одамийликка қарши фаолиятини аке эттирмайди, балки беасос жазоланган амалдорнинг ноқулай ҳолатини енгил, самимий кулги воситасида тасвирлайди.

Махмур кулгили қиёфа чизинида анъанавий усуллар билан бир вақтда янги ва маҳсулдор усуллар кашф этишга интилди. Адабиётимиз, ҳажвпётимиз учун янгилик бўлган ўз-ўзини фоти этиш усули шу жиҳатдан аҳамиятлидир. Ҳазал, баъзан маснавий шаклида баён қилинган бу асарларда муайян тарихий шахсларнинг мақтаниш сифатидаги иқрорларининг уларга хос хилма-хил нуқсонларни фоти этиш кўришинини олиши қаҳқаҳали кулги уйғотади. Бу хил асарларда аниқ шахсларга хос ҳаётий белгиларининг кучайтирилиши уларнинг ишонтириш кучи, жозибасини, таъсирчанлигини таъминлайди. Муҳаммад Ражаб Авж, Ҳожи Ниёз, Мулла Ёқуб, Ҳаким Туробий каби шахслар тилидан ёзилган ғазаллар ҳажман ихчамлиги, ҳажвий тимсолларининг ёрқинлиги, тилининг соддалиги билан адабиётимиздаги ўлмас асарлар қаторидан жой эгаллашга муносибдир.

Махмур зуллисонайилик, муламачилик усули билан кулгили қиёфалар чизинида эринади, воқебандли асарлари билан эса эшик ҳажвий тимсоллар яратинида юксак санъаткорлик намунасини кўрсатадики, Хўжа Мир Асад ҳақидаги ҳажв фикримизининг ёрқин далилидир. Асардаги шартли тасвир — бадий тўқима шаклидаги ва афанди латифаларини эслатувчи ҳикоя, сир сақлаш усули, кутплаган мазмундаги диалоглар, ўзбекча ва тожикча байтларининг алмашилиб бориши, кулгили лирик чекинликлар — буларнинг бари ҳажвияга жозоба ва жило бағишлайди.

Махмур кулги яратишининг муайян белгиларни кучайтириш, қиёслаш, далиллаш ва сифатлашга асосланганини яхши ҳис қилган ҳолда хилма-хил шеърини санъатлардан моҳирона фойдаланади. Бўрттириш усули муболаға, ташбиҳ, талмеҳ, ташхис сингари сермаҳсул санъатларга асосланади.

Муболага шоир ижодида фақат бадий тўқима сифатидаги кучайтирилган тасвир эмас, балки фоти қилинаётган шахсга хос бўлган, унинг атрофидаги кўпчиликка таниш айрим белгилар, тафсилотлар (деталлар) ни ниҳоятда

кучайтириб акс эттирини заманига қурилади. Шу мақсадда шоир муболаганини ишонтирини кучи қудратли бўлган игроқ даражасига кўпроқ мурожаат қилади. Белгини ҳаддан ташқари, ақлга ҳам сизмайдиган даражада бўртирини — ғулув даражасидаги муболагани қўллаш шоир ҳажвиётда кам учрайди. Ҳажвий асарлардаги муболага ўқувчида заҳарханда қаҳқаҳа уйғотса, ҳазил асарларда энгил кулги кўзгатади.

Ташбиҳ Махмур ижодида ҳажвий тимсолларни уларнинг қиёфалари, муайян сифатлари асосида турли ҳайвонлар, сабзавотлар, ашёларга қиёслаш тарзида намоён бўлади.

Шоир анъанавий ташбиҳлар билан бир қаторда кутплмаган, янги ўхшатишлар қўллайди. Қиёслашнинг мақбул кўринишларидан бири сифатида талмеҳ санъатига шоир ўзининг кўнчилик асарларида мурожаат қилади. Турли афсоналарнинг, тарихий воқеаларнинг салбий қаҳрамонлари — дев, шайтон, Ахраман, Булаҳаб, Бужаҳл, Шумр кабиларга қиёслаш, ўз-ўзини фож қилувчи ғазалларда ҳажвий тимсолнинг ўзини Буқрот, Йқолинус, Бу — Али, Йқамшид каби буюк шахсларга тенг қўйини қаҳқаҳали кулги кўзготмай қўймайди.

Махмур қўллаган таъспрчан истиоралар, чиройли ташхислар, ўринли сифатлашлар ҳам кулгили қиёфа чизининг муҳим воситалари бўлиб хизмат қилади.

Шоир ҳажвиётда кенг қўлланган усуллардан бири кулгили тасвир яратинида вази ва қофия имкониятларидан моҳирона фойдаланидир. Вази оҳанг воситасида кулгили қиёфа чизини усули сифатида Махмурнинг ҳар қайси асарида интирок этади. Хилма-хил вазилар гоҳ қаҳрамонлик асарларига киноя тарзида, гоҳ ҳажвий тимсол қиёфасига мос ҳолда таптанавор оҳанг сифатида қаҳқаҳа кўзгатишга хизмат қилади. Бинобарин, ҳажвий тасвирга мос вазилар танлаш, ҳар бир шеърини ўлчов имкониятларини кулгили тимсол ва манзараларни акс эттиришга сафарбар этиш Махмур санъаткорлигининг муҳим бир қиррасидир.

Махмур ҳажвиётда қофия ва радифлар ҳам кулги яратинида фаол қатнашади. Шоир қофиянинг радифи (мурдаф), муқайяд (қайдли), мужаррад ва муассас (таъсили) турларидан, зулқофиятайи, зулқавофий, тарсий, ички қофия каби санъатлардан кулгили тасвир чизинида ўринли фойдаланади.

Махмур яратган янгича ҳажвий тасвир услуби ада-

Биётимиз учун ўзига хос шжодий мактаб бўлди. Бу мактаб кейинчалик Муқимий, Завқий, Аваз, Ҳамза, Абдулла Ҳодирий, Айний, Тавалло сингари етук ҳажвгўй шоир ва адибларнинг шаклланиши ва камол топишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу мактаб ҳозир ҳам барҳаёт. Ени ҳажвгўйлар Махмур ҳажвиёти усулларидан илҳом олиб, замонамизга мос кўлига тўла асарлар яратишлари мумкин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. И. Каримов. Ўзбекистон-келажак буюк давлат. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
2. И. А. Каримов. Буюк мақсад йўлидан оғинмайлик. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1993.
3. Абдугафуров А. Навоий пжодида сатира. II китоб, Тошкент, 1972.
4. Абдугафуров А. «Сатира в творчестве Алишера Навои». Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1970.
5. Асроров А. А. «Ўзбек ва тожик ҳажвиётида жанрий шакллар раиғ-баранглиғи», филология фаилари номзоди диссертация автореферати, Самарқанд, 1993.
6. Абдугафуров А. Машраб ҳақида бир неча сўз. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1962 йил 30 июль.
7. Абдугафуров А. «Машраб» китобига ёзилган сўзбоши. 2-нашри. Ғ. Ғулом номдаги адабиёт ва санъати нашриёти, Тошкент, 1971.
8. Абдуллаев В. А. «Ўзбек адабиёти тарихи» 2-китоб (ХУП асрдан XIX асрнинг пккинчи ярмигача), унверситетларнинг филология факультетлари учун дарслик.) «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1964.
9. Абдусаматов Х. Ўзбек совет сатирасининг баъзи масалалари. ЎзССР Фаилар Академияси нашриёти, Тошкент, 1960.
10. Абдусаматов Х. Ўзбек совет сатираси масалалари. Ғафур Ғулом номдаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968.
11. Белинский В. Г. Мақолалар. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1948.
12. Бунин Д. Сатира Салтикова-Шедрина. Ленинград, 1959.
13. Гоголь Н. В. О. Литературе: Избранные статья и письма.
14. Гулханий. Зарбулмасал ва ғазаллар. Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1958. Нашрага тайёрловчи—Х. Ёқубов.
15. Дониёров Х., Мирзаев С. Масал жанри ҳақида мулоҳазалар. «Ўзбек адабиёти масалалари», адабий-танқидий мақолалар тўплами, Ўздавнашр, Тошкент, 1959, 184—206-бетлар.
16. Дониёров Х., Мирзаев С. Масалчилик жанри ҳақида мулоҳазалар. «Шарқ юлдузи», 1958, 6—сон.
17. Иванов Ю. Сатира Шевченко. Изд-во «Художественная литература», Москва, 1964.
18. Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижоди. Ғ. Ғулом номдаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1970.
19. Каримов Ғ. Ўзбек демократик адабиётида реализм масалалари.

«Ўзбек адабиёти масалалари» адабий-танқидий мақолалар тўплами, Ўздавиашр, Тошкент, 1959, 207—237-бетлар.

20. Маштакова Е. П. Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе. (XIV—XVII вв.) Изд-во «Наука», Москва, 1972.
21. Малласв Н. М. «Ўзбек адабиёти тарихи», 1-китоб, 2-нашри, дарслик. «Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 1965.
22. Машраб. Нашрга тайёрловчи А. Абдугафуров. 2-нашри, Ф. Фулом номдаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1971.
23. Муниров Қ. Огаҳий ғилми ва адабий фаолияти. ЎзФА нашриёти. Тошкент. 1959.
24. Муқимов Р. Р. Муҳаммад Шариф Гулханий ва унинг «Зарбул масал» асари. «Ўзбек адабиёти масалалари» тўплами. 292—325-бетлар.
25. Муқимов Р. Р. Ўзбек ва тожик сатираси тараққийнинг асосий босқичлари. Самарқанд. СамДУ нашриёти, 1973.
26. Муқимов Р. Р. Ўзбек ва тожик адабиётида сатира. Докторлик диссертация автореферати. Самарқанд, 1974 (рус тилида).
27. Нодира. Асарлар. 2 жилдли, 2-жилд 1-китоб, «Девон», Ф. Фулом номдаги бадний адабиёт нашриёти, Тошкент. 1971.
28. Огаҳий. Асарлар. 6 жилдли, 1-жилд. Девон. Нашрга тайёрловчи Фулом Каримов, масъул муҳаррир Субутой Долимов. Гафур Фулом номдаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1971.
29. Озмилел Е. К. «Советская сатира», семинарское пособие для студентов. изд-во «Просвещение», Москва-Ленинград. 1964.
30. Коллектив. «Ўзбекистон ССР тарихи». 1-том. ЎзССР «Фан» нашриёти. Тошкент. 1970.
31. Раззоқов Ҳ. Завқий сатираси. «Шарқ юлдузи». 1955, 6-сон.
32. Раҳимов Н. Ўзбек совет сатираси тарихидан (1917—1959). ЎзФА нашриёти. Тошкент 1962.
33. Султонов И. Асл Машраб. Песалар ва мақолалар. Тошкент, 1960.
34. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Изд. 4-исправленное: Изд-во «Просвещение», Москва, 1971.
35. Турди. Танланган асарлар. ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти. 2-нашри, нашрга тайёрловчи Ҳомил Екубов. Тошкент, 1960.
36. Ҳайитметов А. Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. ЎзССР ФА нашриёти. Тошкент, 1963.
37. Ҳувайдо. Танланган шеърлар. ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти. нашрга тайёрловчилар: В. Зоҳидов, С. Ғаниева. Тошкент. 1961.
38. Қаюмов А. Махмур. ЎзССР ФА нашриёти. Тошкент, 1956.
39. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. (XVIII—XIX асрлар). ЎзССР ФА нашриёти. Тошкент, 1961.
40. Қаюмов Л. Тиняклик ва бадний маҳорат масалалари. «Ўзбек адабиёт масалалари» тўлами. 60—85-бетлар.
41. Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, 1962.

Адабий-бадний нашр
МУҲАММАДАЛИ МАҲМУДОВ
ҚАҲҚАҲАНИНГ ҚУДРАТИ
(Махмур сатираси ҳақида рисола)

Ўзбек тилида

Рассом У. Солиҳов
Техник муҳаррир Е. Толочко
Мусаҳҳиҳ Ш. Соатова

Босмаҳонага 23.11.94 берилди. Босишга 04.01.95 руҳсат этилди.
84/108^{1/32} форматда. Босмаҳона қоғози. Янги-оддий гарнитура.
Босмаҳона усулида босилди. Шартли босма т. 6,72 Шартли
кр.-оттиски 7,14. Нашр. л. 6,43 Буюртма №572. 5000 нусхада.
Баҳоси келишилган нарҳда.

Чўлпон нашриёти. Тошкент — 129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.